

Borne bij de tijd

27 verhalen over het verleden van Borne

Inhoud

27 verhalen over het verleden van Borne

1	<i>Boris of Bertha?</i>	Het mammoetjong van Borne	6
2	<i>Friese boeren in Borne?</i>	Sporen op de Zuid Esch en de Grutterskamp	9
3	<i>Een beker van speksteen</i>	Romeinse invloeden	12
4	<i>De ruiter van Karel de Grote</i>	De eerste tekenen van het christendom in Borne	15
5	<i>Essen en woeste gronden</i>	Het oude Twentse boerenbedrijf	19
6	<i>'Het leukste dorp van Overijssel'</i>	Het ontstaan van Borne	22
7	<i>Dauwtrappen op Hemelvaart</i>	De Meijershof	25
8	<i>Weleveld</i>	Een Bornse havezate	28
9	<i>Het hart van Borne</i>	De Oude Kerk	31
10	<i>Een glimpje van de hemel</i>	De Oude Kerk van binnen	35
11	<i>'Nazareth'</i>	Een staalkaart van geloven	38
12	<i>Vrome vrouwen</i>	De klopjeswoningen	42
13	<i>'Alles weeft en spint hier!'</i>	Huiswevers en fabrikeurs	44
14	<i>Bornse 'Melbuuln'</i>	Grutterij Erven Ten Cate	47

Een woordje vooraf	5
Kaartjes Borne, Zenderen en Hertme	90-93
Verantwoording illustraties	94
Sponsors en Colofon	95-96

Aan het eind van elk verhaal staat een verwijzing naar de plaatsen op de kaarten van Borne op blz. 91 en van Zenderen en Hertme op blz. 92.

15	<i>Heisa om de zusjes Hesselink</i>	Religieuze onverdraagzaamheid	50
16	<i>Een voorname bedrijfswoning</i>	Het Bussemakerhuis	54
17	<i>Gezondheid, hygiëne en gemak</i>	Dokters en nutsvoorzieningen	57
18	<i>Peekoffie</i>	De vier Bornse cichoreifabriekjes	60
19	<i>Een textielbedrijf van formaat</i>	Salomon Jacob Spanjaard	62
20	<i>Een gemeentebestuur van boeren</i>	De marken	67
21	<i>Nieuwe grondwet: godsdienstvrijheid</i>	Kloosters	70
22	<i>Het bevrijdingsfeest</i>	Een herinnering aan de Franse tijd	72
23	<i>Onderwijs en bezinning</i>	Johannesgesticht en Retraitehuis	76
24	<i>Borne, van alle markten thuis</i>	De opkomst van de industrie	78
25	<i>Het einde van het isolement</i>	Hoe het spoor in Borne kwam	81
26	<i>Een ellendige tijd</i>	Bommen op Borne	84
27	<i>Na vijf jaar eindelijk bevrijd!</i>	Terreur en slachtoffers	87

tot 3000 v.C.
Prehistorie

3000 v.C.-500 n.C.
Oudheid

500-1000
Middeleeuwen

1000-1500
Middeleeuwen

1500-1600
Renaissance

1600-1700
Gouden Eeuw

1700-1800
Verlichtingseeuw

1800-1900
Industrialisatie

1900-1950
Wereldoorlogen

1950-2000
TV en PC

Mijn kadootje

Op 17 september 2012 ben ik jarig.

Wie jarig is, geeft een feestje.
Wie 50 jaar wordt, geeft een groot feest.
Dat is niets bijzonders.

Wie jarig is, wordt gefeliciteerd.
En krijgt handdrukken, klapzoenen en kadootjes.
Ook dat is niets bijzonders.

Wat wel bijzonder is? Ik doe het andersom.
Ik ben wel jarig, maar ik krijg geen kadootjes.
Ik gééf juist een kadootje aan anderen.

Mijn kadootje is dit boekje.
Het is een boekje met 27 verhalen over vroeger.
Elke basisschool in Borne krijgt van mij een hele stapel.

O, je wilt weten wie ik ben?
Om me te feliciteren met mijn verjaardag?
Dat vind ik aardig van je!

Nou, dat kan. Maar een klapzoen kun je me niet geven, hoor.
Want ik ben geen persoon, maar een vereniging.
Wat zeg je?
Je hebt gelijk. Ik ben een heleboel personen.
Heb je genoeg klapzoenen voor vijfhonderd mensen?

Ik ben de Heemkundevereniging Bussemakerhuis.
Mijn leden zijn dol op geschiedenis, vooral die van Borne en Twente.
Om mijn vijftigste verjaardag te vieren, heb ik dit boekje voor je laten maken.
Hans Gloerich heeft het geschreven en ook de plaatjes verzameld.

Ik wens je veel plezier met mijn kadootje.

Een woordje vooraf

Hij liep hier 34.000 jaar geleden gewoon rond in Borne: Boris.
Een grote wolharige mammoet.

Hoe ik dat weet? Omdat een kraanmachinist bij graafwerkzaamheden zijn enorme botten vond. 34.000 jaar geleden! Dat is nog ver voor onze jaartelling. Hoe zag Borne er toen uit? Wat deden de mensen? Allemaal vragen waarop je het antwoord vindt in de geschiedenis.

Er zijn mensen die geschiedenis saai vinden. "Dat gaat alleen maar over dode mensen en dingen die er niet meer zijn", zeggen ze dan. Ik ben het daar niet mee eens. Ik vind dat de geschiedenis vol zit met spannende verhalen. Soms leuk, soms minder leuk, maar altijd kun je er iets van leren.

Toen Boris hier rondwandelde, was het landschap heel anders dan nu. Daarvan kun je leren dat landschappen veranderen. Maar ook de manier waarop mensen leven, verandert. In de tijd van Boris trokken mensen rond, samen met rendieren en elanden, omdat het landschap te drassig was om op één plek te blijven. Ze hadden dus geen stenen huis, zoals wij en ze aten van wat de natuur hen gaf.

Misschien liep Boris op een gegeven moment wel over de toendra en stond er een kind van jouw leeftijd achter een boom te kijken naar dat enorme beest. Hij dacht aan hoe het allemaal zou zijn als hij later zelf groot en sterk zou zijn. "Weet je Boris, misschien weten mensen over 34.000 jaar nog wel dat wij hier woonden", gaat er een zachte fluistering door Borne.

Geschiedenis is mooi. Het blijft leven. Ik wens jullie heel veel plezier met dit prachtige boek vol spannende verhalen.

april 2012

Rob Welten
Burgemeester van Borne

Boris of Bertha?

Het mammoetjong van Borne (ca. 34.000 jaar geleden)

Een vistrap in de Bornse Beek

Het is in de lentemaand mei in het jaar 1996. Een graafmachine is aan het werk in de wijk Stroom Esch. De machinist is bezig een geul te graven tussen de grote vijver en de Bornse Beek. In de geul wordt een vistrap aangelegd. Elke trede is een bak water. Zo kunnen de vissen in de Bornse Beek treetje voor treetje omhoog zwemmen, langs de hoge stuw die daar in de beek staat. Zonder de trap kunnen ze niet langs de stuw.

Enorme botten

Het werk schiet al aardig op. "Wat krijgen we nou?", roept de kraanmachinist opeens. Hij zet zijn machine uit en springt naar

Plaatje 1. Dit bot zat diep in de grond bij de Bornse Beek op de Stroom Esch. Het is een dijbeen van een mammoet. Je moet het met twee handen vasthouden, zo zwaar is het. Welk nummer heeft dit bot op het kaartje met de vierkantjes op de bladzijde hiernaast?

Verhaal 1

buiten. In de schep ligt een heel groot bot. Even later vindt hij nog een paar enorme botten. Zó groot, dat ze niet begraven kunnen zijn door een hond. Hij weet zeker dat hij iets heel bijzonders heeft gevonden. Hij pakt zijn mobieltje en belt zijn baas om te vragen wat hij moet doen. De botten worden naar het kantoor in Almelo gebracht. Daar onderzoeken deskundigen uit Enschede de botten. Zij zien dat ze van een heel groot dier zijn.

Een soort mammoet

De onderzoekers ontdekken dat de botten van een wolharige mammoet zijn. Wolharige mammoeten waren een soort olifanten met een dikke vacht. Hun rossige haren werden wel een meter lang. Ze hadden een grote bult met vet achter de kop en lange slagstanden. Een volwassen dier werd bijna drie meter hoog. In een woonkamer zou hij zijn kop tegen het plafond stoten. De Bornse mammoet was wat kleiner, want hij was nog niet volwassen. Hij was tussen de 10 en 20 jaar oud.

Een bijzondere vondst

De deskundigen laten het hele gebied bij de nieuwe vijver voorzichtig onderzoeken. Ze laten de grond afgraven tot twee meter diep. Zo worden nog meer botten gevonden: alles bij elkaar wel 63. Het is een heel bijzondere vondst. Er zijn in ons land nog nooit zoveel botten van één mammoet bij elkaar gevonden. De mammoet lag in een holte op de bodem van de Bornse Beek. Het is een heel oude beek. Hij stroomde hier honderdduizend jaar geleden al. Is het jonge dier in de beek verdronken?

Botten van de mammoet

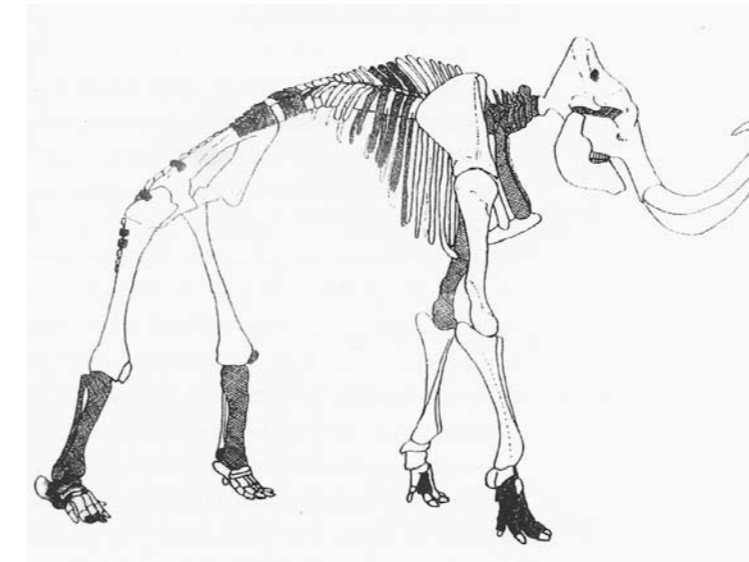
De botten zijn delen van zijn poten, ribben en ruggenwervels. Maar zijn kop, de schedel, is er niet bij. Misschien is de schedel ver weg gedreven of opgegeten door andere dieren. Aan sommige botten is geknaagd. Misschien door hyena's die hier toen waren. Geleerde mensen zeggen dat de mammoet van Borne heel lang geleden leefde, wel meer dan 34.000 jaar geleden.

Boris of Bertha?

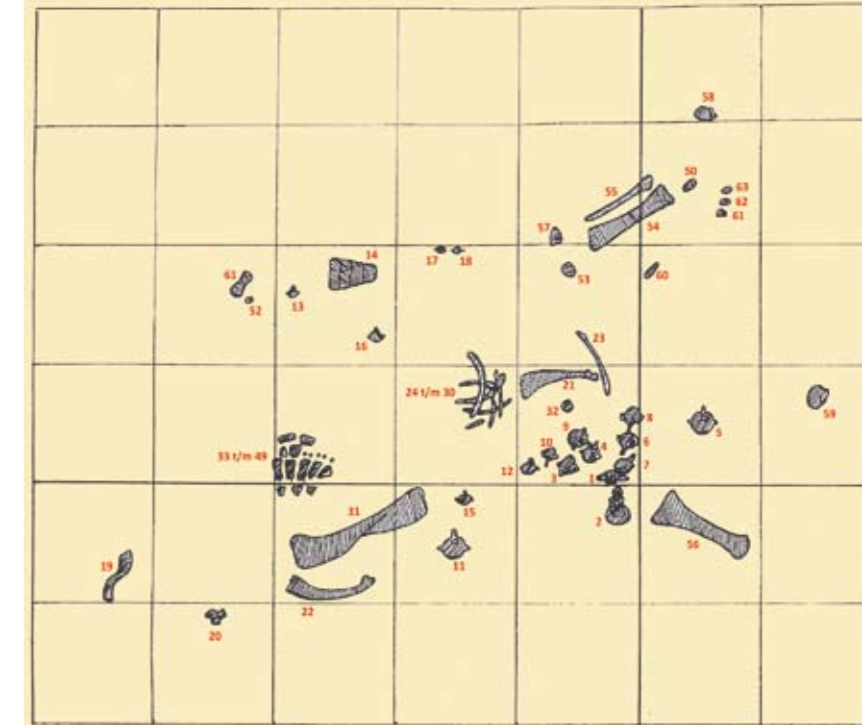
Veel mensen uit Borne komen kijken naar de opgraving. Ze houden van 'hun' mammoet. Daarom geven ze het dier een naam. Een jongensnaam: Boris. Maar we weten niet of het een jongen of een meisje was. Je kunt onze jonge wolharige mammoet dus net zo goed Bertha noemen. Of een andere naam die je leuk vindt.

Heel koud

Toen Boris leefde, was het hier zo koud, dat we die tijd IJstijd noemen. Borne bestond toen nog lang niet. Het landschap was maar een kale bedoening. Er groeiden alleen maar mossen,

Plaatje 2. Dit is het skelet van een wolharige mammoet. De 63 opgegraven botten van de Bornse mammoet zijn zwart gemaakt. De witte botten en de slagstanden zijn er niet meer. Misschien zijn ze weggespoeld door het water in de beek of opgegeten door hyena's.

Plaatje 3. Dit is een tekening van de plaats waar de 63 botten van de mammoet zijn gevonden. De botten lagen twee meter diep. Door de vierkantjes kun je goed zien waar de botten precies lagen. Alle vierkantjes zijn een meter lang en een meter breed. Elk botje heeft een nummer. Het eerste botje heeft nummer 1, het laatste nummer 63. Kun je ze allemaal vinden? Welk bot is het grootst en hoe lang is het ongeveer? Welke botten liggen het verst uit elkaar. Hoe ver is dat ongeveer? Misschien was de mammoet wel zo lang!

lage planten en struiken. Er lag vaak sneeuw en ijs. Zo'n landschap noemen we een toendra. Toch konden de mammoeten hier toen leven. Door hun dikke vetlagen hadden zij geen last van de kou. Ze aten planten. Met hun slagstanden konden zij de planten van onder de sneeuw en het ijs halen. Nu zijn er geen mammoeten meer. Vierduizend jaar geleden werd het klimaat te warm voor hen. Ze zijn toen uitgestorven.

Jagers en verzamelaars

Behalve mammoeten leefden hier ook elanden en rendieren. Bij het Dijkhuis zijn in de bodem van de Bornse Beek botten van een eland en van een pony gevonden. In de warmere maanden

Plaatje 4. Zo zag een wolharige mammoet er uit.

in de IJstijd kwamen er ook af en toe mensen in de omgeving van Borne. Het waren kleine families van jagers en verzamelaars. Ze woonden niet op een vaste plek. Ze leefden van de jacht, vingen vis en verzamelden eetbare gewassen. Daarom trokken ze met de kudde wilde rendieren en elanden mee. Ze woonden in tenten van palen en dierenhuiden. Hun werktuigen waren van steen. Er zijn van hen een aantal vuurstenen dolken en bijlen gevonden in de omgeving van Borne.

Ga maar eens kijken

Nu zijn de botten van de mammoet te zien in het museum De Twentse Welle in Enschede. Bij de vijver in Borne is een boom geplant op de plaats waar hij werd gevonden. Het is een bijzondere boom: een mammoetboom. Nu begrijp je waarom ze deze boom hebben gekozen. Mammoetbomen kunnen heel groot en heel oud worden, maar de boom in Borne is al snel doodgegaan. Wat vind je, wordt het niet tijd om een nieuwe mammoetboom te planten voor Boris of Bertha?

Plaatje 5. Op deze foto van de opgraving van de mammoet kun je goed zien dat de vierkantjes met paaltjes zijn aangegeven.

Op het kaartje van Borne op bladzijde 91 is de vindplaats van de mammoet aangegeven met 1.

Friese boeren in Borne?

Sporen op Zuid Esch en Grutterskamp (800 v.C.-450 n.C.)

Verhaal 2

Nieuwsgierig

Over mensen die hier lang geleden leefden weten we maar weinig. Ze kunnen niet lezen en schrijven. Documenten hebben ze niet nagelaten. Maar bijvoorbeeld wel resten van hun huizen, huisraad en gereedschap. Als je nieuwsgierig bent naar hoe ze leefden, moet je naar hun spullen zoeken, diep in de grond.

Graven

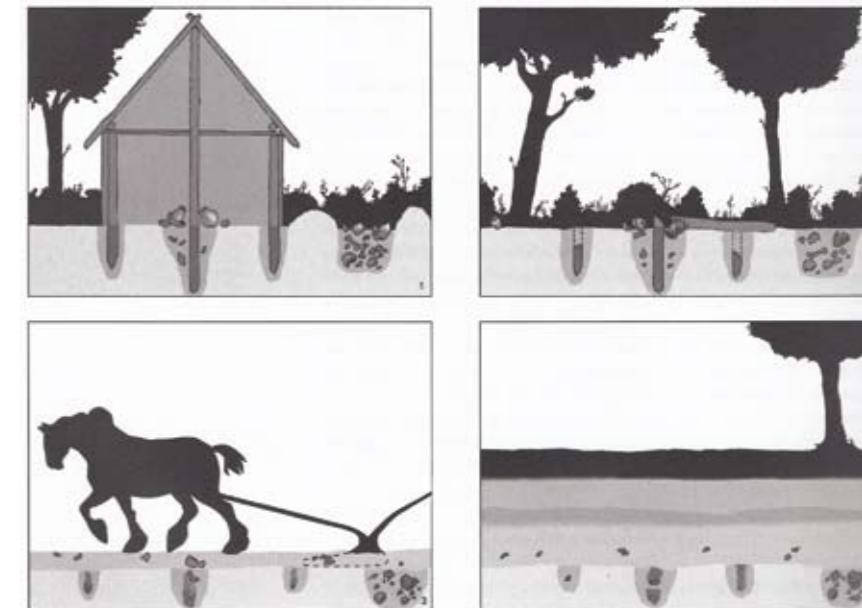
Als je een huis bouwt, moet je eerst een diep gat graven voor het fundament. Als je een hele nieuwe woonwijk aanlegt, bouw je niet alleen huizen. Er worden ook straten aangelegd en er moeten leidingen voor gas, water en stroom in de grond. Voor je kunt gaan bouwen, moet je dus eerst overal graven in een heel groot gebied. Dat gebeurt met grote machines. Als het werk klaar is, zijn alle sporen van de vroegere bewoners in de grond verdwenen. Dat is heel jammer, want dan kun je nooit meer iets over hen te weten komen.

Onderzoek

Daarom laat de gemeente eerst het gebied van een nieuwe woonwijk onderzoeken. Dat gebeurt door deskundigen. Ze heten archeologen of oudheidkundigen. Ze graven hier en daar voorzichtig smalle sleuven in de grond en bekijken nauwkeurig alles wat ze naar boven halen. Als ze iets vinden wat de moeite waard is, gaan ze een groter gebied afgraven. Pas als het onderzoek klaar is, mag er gebouwd worden.

De Bornsche Maten

Ook in de Bornsche Maten zijn er op veel plaatsen van die opgravingen gedaan. De archeologen ontdekken dat hier duizenden jaren geleden al boeren woonden. Ze vinden de resten van hun boerderijen en schuren. Aan de sporen in de grond kunnen ze bijvoorbeeld zien wanneer ze hier leefden en hoeveel vee ze hadden. Diep in de grond van de Grutterskamp en de Zuid Esch vinden ze kleine nederzettingen.

Plaatje 6. Op deze tekeningen kun je zien hoe zien de resten van een huis er na hele lange tijd uitzien onder de grond.
Tekening 1: Het huis is gebouwd met houten palen. Binnen liggen een paar potten van aardewerk. Buiten is een kuil voor het afval gegraven.
Tekening 2: Het huis is verlaten en raakt in verval. De palen zijn omgevallen. De paalstompen in de grond gaan aan de bovenkant afbrokkelen. Er gaan bomen en planten groeien. De wortels drukken de resten van het huis opzij.
Tekening 3: Een boer ploegt het land op de plaats waar het huis stond. De ploeg verspreidt de resten van het huis. Alleen de diepere resten blijven op hun plaats liggen.
Tekening 4: Eeuwenlang wordt de grond opgehoogd. Het land wordt daardoor wel een meter hoger. Om bij de resten van het huis te komen, moet je nu diep graven.

Plaatje 7. Ook in Denekamp zijn de sporen van een boerderij gevonden. Iemand heeft er een prachtig model van gemaakt. Het dak van stro is met opzet niet afgemaakt, zodat je kunt zien hoe het van binnen was. De boerderijen op de Grutterskamp en de Zuid Esch in Borne zagen er ook zo uit. Zie je de waterput, het voorraadschuurtje, de hooimijt en het korenveld?

De Grutterskamp (van 800 voor Chr. tot 450 na Chr.)

Na een lange natte periode breekt er ongeveer 2500 jaar geleden een droge periode aan. Ook het oerbos waar nu de Grutterskamp is, bij de Deurningerweg en de Mekkelhorstweg, overstroomt dan niet meer elk jaar. Er komen boeren om te zien of ze hier een bedrijf kunnen stichten. Ze kappen een aantal open plekken in het bos. Daar bouwen ze hun boerderijen en leggen ze akkertjes aan.

Op de Grutterskamp zijn resten van wel tien oude boerderijen gevonden. Ze stonden hier tussen de 1500 en 2800 jaar geleden, maar niet allemaal tegelijk. Het was dus geen dorp. Twee boerderijen waren er wel tegelijkertijd. Dat was tussen de 2000 en 2100 jaar geleden, dus in de eerste eeuw voor onze jaartelling. De twee boerderijen zijn een aantal keren afgebroken en iets verder weer opgebouwd.

Paalgaten

De houten gebouwen laten paalgaten in de grond achter. Het zijn bruine vlekken in het gele zand. Zo kun je zien dat er lang geleden boerderijen waren op de Grutterskamp. Langs de akkers stonden veel schuurtjes in groepjes bijeen. Vijf- of zes eeuwen lang gaat het goed, maar dan komen er telkens weer overstromingen. De boeren moeten met hun gezinnen en hun vee verhuizen naar een droog gebied.

Ook de naam Grutterskamp is al oud. De naam komt van het beroep van een grutter. Een grutter maakt grutten. Dat is gepelde gerst, haver of boekweit. Vroeger werden grutten gebruikt om er pap of pannenkoeken van te maken. De Grutterskamp was de akker van de grutter Gerrit ten Cate. Hij had lang geleden aan de Bongerdsweg een grutterij. In 1744 verplaatste hij zijn bedrijfje naar het centrum van Borne.

Plaatje 8. Boven zie je een tekening van de paalgaten van de twee boerderijen op de Zuid-Esch. In elk gat stond een paal om het dak te dragen of om een wand te verstevigen.

Plaatje 9. Hiernaast zie je de paalgaten van één van de twee boerderijen op de Zuid Esch. Is dit de linker of de rechter boerderij op de tekening?

De Zuid Esch (van 50 voor Chr. tot 50 na Chr.)

Ook op de Zuid Esch zijn oude boerderijen gevonden. De resten van twee boerderijen liggen bij de Rondweg, op de hoek van de straten Visserij en Voorn. De oudste boerderij is 2000 tot 2050 jaar geleden gebouwd, dus kort voor de geboorte van Christus. Het gebouw is 15 meter lang en 5 meter breed en heeft een overhangend dak. Dwars door de boerderij loopt een brede gang of tussenruimte. Aan de ene kant is het woongedeelte, aan de andere kant de stallen met ruimte voor 16 dieren.

Ongeveer 50 of 100 jaar later is naast deze boerderij een grotere gebouwd. De oude boerderij is toen afgebroken. Het nieuwe gebouw is 25 meter lang en 6½ meter breed. In het stalgedeelte is plaats voor 24 tot 28 dieren.

Plaatje 10. Zo zag een boer op de Zuid Esch er misschien wel uit. Hij draagt een bontmuts, een cape en een wollen onderkleed.

Naast de boerderij ligt een kuil van een meter breed met duizenden verbrande aardewerkscherven en ander huisraad. In die tijd verbranden de mensen vaak het huisraad als ze hun boerderij gaan verlaten. Dat is een soort plechtig afscheid van hun oude woonplaats. Is ook hier de grond te drassig geworden voor de landbouw? Misschien zijn het afscheid en de verhuizing wel heel moeilijk voor hen geweest. We weten niet waar ze naar toe zijn gegaan.

Fries aardewerk

Bij de boerderijen op de Zuid Esch zijn scherven gevonden van bijzondere potten. Het is Fries streepband aardewerk. Het wordt zo genoemd omdat er een band van strepen in de natte klei is gekrast. Het volk van de Friezen leefde aan de kusten van de Noordzee. We weten niet hoe het Friese aardewerk in Borne is gekomen. Hebben Friese immigranten het meegebracht toen zij zich hier vestigden? Of hebben de plaatselijke boeren het op een of andere manier op de kop getikt?

Op het kaartje van Borne op bladzijde 91 is de plaats op de Grutterskamp aangegeven met 2a en de plaats op de Zuid-Esch met 2b.

Een beker van speksteen

Romeinse invloeden (ca. 0-300 n.C.)

Een rotte paal

Het is in 1984. Hans Leuverink loopt door zijn schapenweitje op de Aakamp bij de Bornse Beek. Hij loopt langs de palen van de afrastering. Zijn ze nog stevig genoeg? De schapen kunnen een verrotte paal gemakkelijk omver duwen en ontsnappen. Hans ziet een paal die niet meer goed is. Die moet worden vervangen. Hij loopt naar zijn auto en neemt een nieuwe paal van de aanhangwagen. Het is een zwaar stuk spoorbiels. Zo, die moet sterk genoeg zijn. Hij graaft de rotte paal uit de grond en zet de spoorbiels in het gat, maar de biels is veel te lang. Wat nu? Hij kan er een stuk afzagen, maar dat is een hele klus. Daarom besluit hij het gat wat dieper te maken. Hij pakt zijn schop en graaft tot het gat wel een meter diep is. Dan kan hij niet verder. Het lijkt wel of er een steen in de weg zit.

Een zwarte steen

Dat is vervelend, want het gat is nog niet diep genoeg. Hij bukt zich diep voorover en probeert met één hand de steen uit het gat te halen. Dat valt niet mee want het gat is nauw. Eindelijk heeft hij de steen te pakken en gooit hem weg. Nu kan hij verder graven. Als de steen de grond raakt, valt het zand er af.

Een bekertje

Wat is dat nu? Hans ziet dat het geen steen is, maar een potje of een bekertje van zwarte steen. Hij maakt het verder schoon en dan ziet dan dat het glad en glanzend is. Het is 7 centimeter hoog. Aan de bovenkant is het 9 centimeter breed en aan de onderkant 6 centimeter. Jammer, een deel van de rand is er af. Het is eenvoudig versierd met twee groeven naast elkaar rondom het bekertje, iets onder de bovenrand.

Van speksteen

Deskundigen onderzoeken het bekertje. Het blijkt van lavez-steen te zijn gemaakt. Dat is een soort speksteen die wordt gevonden in de bergen van Zwitserland en Noord-Italië. De

Plaatje 11. Hans Leuverink maakt een prachtige tekening van de Aakamp bij de Bornse Beek. Hier vond hij de Romeinse lavezbeker.

Verhaal **3**

Plaatje 12. Hans Leuverink vond deze Romeinse beker van lavez-speksteen bij zijn schapenweitje op de Aakamp bij de Bornse Beek.

Romeinen maakten er potten en bekers van op een draaibank. Dat is gemakkelijk, omdat lavez-steen zacht is en toch stevig.

Een zeldzame vondst

Vondsten van lavez-steen zijn heel zeldzaam in Noordwest-Europa. De dichtstbijzijnde vindplaats is de Duitse stad Xanten aan de Rijn. De Romeinen hadden daar een heel groot legerkamp. De deskundigen denken dat het bekertje van Hans Leuverink een drinkbeker is die wel 1700 tot 2000 jaar oud kan zijn. De beker gemaakt is in de Vroeg- of Midden-Romeinse tijd.

Romeinen in Twente

Rond het begin van onze jaartelling krijgen de Romeinen steeds meer invloed in het gebied van de Germanen in Noord-Europa. De mensen die dan in Twente wonen, worden 'Tubanten' genoemd. Dat klinkt een beetje als 'Twenten'. Tubanten en Friezen dienen als ruiters en verkenners in het Romeinse leger.

Afb. 13. Twee Romeinse soldaten in de bergen. Ze dragen hun volle wapenrusting.

De lavez-beker toont aan dat er lang geleden in de omgeving Borne contacten met de Romeinen waren.

Een oude weg

Tegenwoordig zijn er mooie asfaltwegen. In de tijd van de Romeinen waren ook de doorgaande wegen in Twente zandwegen. De lavez-beker is gevonden naast zo'n oude weg van Borne naar Oldenzaal, bij de kruising met de Bornse Beek. Deze weg is al honderden jaren oud. Misschien bestond hij al in de tijd van de Romeinen. Het kan zijn dat de drinkbeker een offer aan een Romeinse god was. Voor een goede reis?

Afb. 14. De Romeinse beker van lavez-speksteen van vier kanten gefotografeerd.

Ga maar eens kijken

De beker is nog niet te zien in een museum. Je zult het dus met de foto's moeten doen. De plek waar de beker is gevonden, ligt aan de rand van de wijk de Bornsche Maten, tussen de straten Honingzoet en Mirabel. Je volgt vanaf de rotonde de Deurningerweg en de Bellefleur en gaat dan linksaf de Oude Deurningerweg in. Dit is de eeuwenoude weg naar Oldenzaal. Na ongeveer 350 meter kom je bij de Hasselter Aa brug over de Bornse Beek. In het weiland links voor de brug vond Hans Leuverink in 1984 de Romeinse lavez-beker.

Probeer je eens voor te stellen dat een Romeinse soldaat hier zijn handen opheft naar de hemel. Hij bidt tot de god Mercurius voor een goede terugreis naar Rome. Mercurius was de Romeinse god voor de reizigers en de kooplieden.

Op het kaartje van Borne op bladzijde 91 is de vindplaats van de lavezbeker aangegeven met 3.

De ruiter van Karel de Grote

De eerste tekenen van het christendom in Borne (ca. 800)

Verhaal 4

Karel de Grote

Karel de Grote leefde van 747 tot 814. In 768 overlijdt zijn vader Pepijn de Korte. Karel volgt hem op als koning van zijn volk, de Franken. Hij voert veel oorlogen en verovert veel landen. Zijn Frankische Rijk wordt steeds groter. Karel wordt zo machtig dat hij op de eerste kerstdag in het jaar 800 tot keizer wordt gekroond. Hij is nu keizer over een groot deel van Europa: Duitsland, Frankrijk, Nederland, België, Luxemburg, Zwitserland, Noord-Italië en nog een klein stukje van Spanje. Kijk maar eens in je atlas hoe groot dat gebied is! Het was eigenlijk de eerste Europese Unie.

De bevolking van Twente

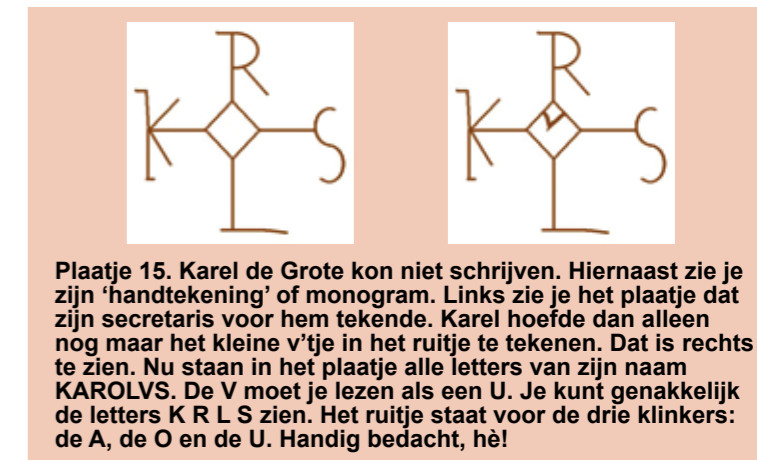
In de tijd van Karel de Grote woont in het grensgebied van Nederland en Duitsland het Germaanse volk van de Saksen. Karel verovert met veel moeite ook het gebied van de Saksen. In oude geschriften wordt Twente voor het eerst in 792 vermeld als 'gouw' van het Frankische Rijk. Gouwen zijn een soort provincies in het rijk van Karel de Grote.

Bekeren met het zwaard

De Saksen zijn geen christenen. Ze vereren veel goden met mooie namen als Wodan, Donar, Freya, Balder en Loki. Hun hemel noemen ze Walhalla. Karel de Grote vindt dat al zijn onderdanen christen moeten worden. Daarom stuurt hij altijd priesters naar de veroverde gebieden. Deze missionarissen of zendelingen laten kerkjes bouwen en ze preken over Christus en de Bijbel. Karel dwingt alle mensen om zich te laten dopen. Desnoods met geweld. Hij zei: "Wie zich niet laat dopen, wordt gedood." Dan werd je hoofd eraf gehakt met een zwaard. Wat zou jij dan doen?

Karel kan goed regeren...

Karel de Grote heeft bij elke oorlog weer nieuwe wapens en goede soldaten en paarden nodig. En trouwe dienaren om de veroverde landen te besturen. Hij doet dat heel slim. De trouw-

Plaatje 15. Karel de Grote kon niet schrijven. Hiernaast zie je zijn 'handtekening' of monogram. Links zie je het plaatje dat zijn secretaris voor hem tekende. Karel hoefde dan alleen nog maar het kleine v'tje in het ruitje te tekenen. Dat is rechts te zien. Nu staan in het plaatje alle letters van zijn naam KAROLVS. De V moet je lezen als een U. Je kunt gemakkelijk de letters K R L S zien. Het ruitje staat voor de drie klinkers: de A, de O en de U. Handig bedacht, hè!

ste en sterkste mannen leent hij een groot stuk land. Dat land mogen deze leenmannen gebruiken voor de landbouw en de veeteelt. De opbrengst mogen ze zelf houden, maar ze moeten elk jaar een deel aan hun heer geven. Ze besturen hun gebied in naam van hun heer. Maar als Karel weer eens oorlog wil voeren, moeten de leenmannen meevechten. Met een eigen legertje van gewapende mannen en ruiters met paarden. En dat moeten ze zelf betalen.

...maar niet lezen en schrijven

Karel de Grote is dus heel slim in het besturen van zijn grote land. Je zult wel niet geloven, dat hij nooit heeft leren lezen en schrijven. Wel vindt Karel onderwijs heel belangrijk. Dat wordt vooral gegeven door de monniken in de kloosters. De monniken leren de boeren hoe ze het land beter kunnen bewerken. En zij vinden ook watermolens en betere ploegen uit. Er komt nu meer voedsel en de welvaart neemt overal toe. De bevolking groeit snel.

Een heel oud zwaard

In 1987 zijn mannen bezig met graafwerkzaamheden in de Stroom Esch. Er wordt een grote nieuwe wijk gebouwd in Borne. Ze werken waar later het plantsoen aan het Hoefblad komt. Plotseling stuiten ze op iets hards, diep in de grond. Ze halen een zwaard van bijna een meter lang naar boven. De mannen zijn erg verbaasd en ook wel een beetje opgewonden. Zo iets vind je niet elke dag.

Een bijzonder graf

Het werk wordt stil gelegd om de vondsten door deskundigen te laten onderzoeken. Ze vinden later nog de punt van een lans, ruitersporen en een kluitje van 16 zilveren munten. Ze ontdekken dat de spullen in een oud graf liggen. De wapens wijzen erop dat er een man begraven is. Maar er is geen lichaam meer. Dat is al lang geleden vergaan.

Oude munten

Op sommige munten staat het merkteken van Karel de Grote. De munten zijn geslagen tussen 790 en 820. Het graf is dus gegraven in 820 of korte tijd later. De munten komen overal vandaan: uit Nederland, België, Duitsland, Frankrijk en Italië. Dat betekent dat er toen in Borne al handel werd gedreven met

Plaatje 16. Dit zijn voorwerpen uit het graf van de ruiter. Zijn zwaard is ongeveer een meter lang. De lans wordt vleugellans genoemd. De vleugels zijn de twee uitsteeksels links. De houten steel van de lans ontbreekt.

Plaatje 17. Hoe je een vleugellans gebruikt, kun je zien op deze tekening uit een middeleeuws boek.

verre streken. Als je in de portemonnee van je moeder kijkt, zie je misschien wel euromunten uit dezelfde landen.

Twee varkens waard

Het zilver van alle munten samen weegt ongeveer 20 gram. Daar kon je in die tijd twee varkens voor kopen. Het graf moet dus wel van een voornaam persoon zijn. In ons land is nog niet eerder een graf met zoveel munten uit de tijd van Karel de Grote gevonden.

Een kleine nederzetting

Dicht bij het graf vinden ze diep in de grond nog de houten palen van twee boerderijen en een aantal voorraadschuurtjes en waterputten. En verder potscherven, spinsteeentjes en een deel van een bronzen armband. De beide boerderijen zijn ongeveer 25 meter lang en 7 meter breed. Dat is bijna net zo groot als drie moderne rijtjeshuizen samen. Ze horen bij een kleine nederzetting van enkele boerenfamilies.

Plaatje 18. Dit zijn voorwerpen die bij de nederzetting op de Stroom Esch zijn gevonden. Boven zie je een spinsteeentje, onder een deel van een mooie bronzen armband.

Oud hout

Geleerde mensen kunnen aan de jaarringen zien hoe oud een stuk hout is. Zij zeggen dat het hout van de boerderijen is gekapt tussen 610 en 800 na Christus. De man in het graf is op het erf van zijn eigen boerderij begraven. Niet op een kerkhof. Had hij toestemming voor een begrafenis op zijn eigen erf? Of was er toen nog geen kerk met een kerkhof in Borne?

Van wie is in het graf?

Het graf is niet van een eenvoudige boer. Gewone boeren hebben geen zwaard, ruitersporen en zoveel zilveren munten. Aan de ruitersporen kun je zien dat hij ook ruiter is. Hij leeft in de tijd van Karel de Grote. Misschien is zijn heer een leenman van Karel. Is zijn heer de graaf van Twente in Oldenzaal? Als er oorlog is, moet de ruiter zijn paard zadelen, zijn wapens pakken en zich melden bij zijn heer. De mensen in Borne geven de man in het graf de naam 'de Karolingische ruiter'.

Een pas bekeerde christen?

Het is een merkwaardig graf. De ruiter ligt met zijn voeten naar het oosten, in de richting van Jerusalem. Zo begraven de christenen hun doden in die tijd. Maar christenen leggen geen voorwerpen in het graf zoals wapens of munten. De Germanen deden dat wel! Misschien zijn de bewoners van de nederzetting nog niet zo lang christen. Door de dreiging met het zwaard gaat hun geloof misschien ook niet erg diep. Vertrouwen ze nog niet helemaal op de nieuwe God van de christenen? Voor de zekerheid geven ze hun overledene ook spullen mee voor de reis naar het Walhalla. Zo krijgen Christus en Wodan allebei wat.

Plaatje 19. De kunstschilder Kelvin Wilson heeft een prachtig schilderij van de ruiter van Borne gemaakt.

Ga maar eens kijken

Het zwaard en enkele andere voorwerpen zijn nu te zien in het museum Twentse Welle in Enschede. Het graf in de Stroom Esch is er niet meer. Maar op de plek waar het werd gevonden, liggen speciale straatstenen in het voetpad bij Hoefblad 20. Als je daar bent moet je ogen dicht doen. Verbeeld je maar dat je dichtbij twee langgerekte boerderijen uit de tijd van Karel de Grote ziet. Met een hoog dak van stro en lage muren van houten palen en leem. Uit een gat in het dak kringelt rook omhoog. Je ruikt het houtvuur en hoort spelende kinderen.

Plaatje 20. Dit zijn de munten uit het graf van de ruiter. Ze zijn geslagen tussen 790 en 494. Ze komen uit verschillende Europese landen: uit Frankrijk, België, Nederland, Duitsland en Italië. De ruiter moet een belangrijk persoon zijn geweest. Hij ging om met mensen die contacten hadden in verre landen. Vraag eens aan je vader of moeder of je de munten in hun portemonnee eens mag bekijken. Je zult zien dat die ook uit verschillende Europese landen komen. Hun portemonnee lijkt wel wat op het geldbuideltje van de ruiter!

Op het kaartje van Borne op bladzijde 91 is de plaats van de nederzetting en het graf aangegeven met 4.

Essen en woeste gronden

Het oude Twentse boerenbedrijf (vanaf ca. 1000)

Verhaal 5

Het landschap vroeger

Rondom Borne is alles prachtig groen. Het mooie Twentse landschap bestaat tegenwoordig uit akkers en weilanden, afgewisseld met bossen en houtwallen. Vroeger was dat niet zo. Het landschap is dan een grote kale en onvruchtbare heide, de 'woeste gronden'. Die zijn het grootste deel van het jaar donkerbruin. Alleen aan het eind van zomer kleuren ze prachtig paars. Ook zijn er moerassen. Hier en daar, op plaatsen waar de grond wat hoger is, liggen de essen met de akkertjes van de boeren. Het zijn net kleine eilanden in een eindeloze zee van woeste gronden. Weide- en hooilanden zie je alleen op vochtige plaatsen langs de moerassen en de beken.

Kleine boeren

De boerenbedrijven in Twente zijn maar klein. In 1600 heeft een grote boer gemiddeld ruim vier hectare akkerland en één hectare weiland. Om rond te kunnen komen werkt de keuterboer meestal als knecht bij een grote boer. Een keuterboer heeft maar één hectare akkerland en een kwart hectare weiland. Niet meer dan 8 procent van al het land in Twente bestaat dan uit akkers en weilanden.

Te weinig mest

Sinds het midden van de 19de eeuw hebben de Twentse boeren kunstmest om hun land vruchtbaar te maken. Vóór die tijd moeten zij het doen met de mest van hun vee: de schapen en de koeien. Het is erg moeilijk voor de boer om vooruit te komen: hij heeft weinig vee, dus weinig mest. Wil hij meer land? Dan moet hij een stuk onvruchtbare heide omspitten en bemesten. Maar daarvoor heeft hij niet genoeg mest. Zo blijft het eeuwenlang, tot er kunstmest komt.

Heideplaggen

De boer is zuinig op zijn mest. Om zoveel mogelijk mest te verzamelen, zet hij het vee elke nacht op stal. De vloer van de stal ligt diep en is bedekt met heideplaggen. Die nemen de mest en

de urine van de dieren goed op. Telkens worden er weer nieuwe plaggen op gelegd. De laag op de grond wordt zo steeds dikker. Totdat de dieren in het voorjaar bijna hun kop stoten aan het plafond van de stal. Dan is het tijd voor de boer om de stal leeg te halen. Hij brengt alles met paard en wagen naar zijn akkers op de es. De onderkant van de plaggen bestaat uit een dikke laag humus. Dat is vruchtbare zwarte aarde. Zo maakt de boer met weinig mest en veel plaggen zijn kleine akkers toch vruchtbaar.

Veel werk

Dat is wel heel veel werk. De plaggen moeten eerst met de schop worden gestoken. Ze moeten twee keer worden vervoerd. Eerst van de heide naar de potstal. En dan, samen met de mest, van de potstal naar de akkers op de es. De stal bij de

Plaatje 21. Dit is een tekening van oude boerengereedschappen. Bij de korenschoven zie je een zeis, een riek, een spade, een sikkel en een dorsvlegel. Weet je waarvoor dit gereedschap vroeger werd gebruikt?

Afb. 22. Op deze oude schoolplaat kun je zien hoe de boeren rond 1900 hun land in het voorjaar bewerkten. Achteraan bij de bomen wordt de mest uit de stal op de akker gebracht. Twee flinke paarden ploegen de bemeste akker. De twee zoons van de boer lopen mee om te zien hoe hun vader de paarden ment om mooie rechte voren te krijgen. De vogels weten dat bij het ploegen vette regenwormen boven de grond komen. Rechts zie je twee paarden een eg over de geploegde akker trekken. De eg maakt de ruwe kluiten aarde mooi klein. Daarna kan de akker worden ingezaaid met graankorrels. Je ziet dit doen door de boer helemaal rechts. Vooraan legt de boerin met haar dochter de moestuin aan. Het meisje poot aardappels uit haar mandje. Een kwikstaart ziet iets lekkers. Het voorjaar is een drukke tijd op de boerderij.

boerderij ligt vaak ver van de heide of de es. De zandwegen zijn vaak mul of modderig. De boer heeft veel knechten nodig voor al het werk en ook veel paarden en wagens. De paarden zijn kleiner en zwakker dan tegenwoordig. Ze kunnen maar kleine vrachten trekken en moeten dus vaak heen en weer.

Zeven jaar wachten

Na het steken van heideplaggen blijft er een kale zandvlakte over. Op het zand groeit voorlopig niets. Het duurt wel zeven jaar tot er weer nieuwe heide is gegroeid met dikke plaggen.

Daarom is er voor één hectare akkerland wel zeven hectare heide nodig voor de plaggen.

Bolle essen

De essen kunnen heel oud zijn. Sommige zijn er al vóór het jaar 1300. Eeuwenlang zijn ze opgehoogd met plaggen uit de potstal. Dat kun je nog goed zien aan hun bolle vorm. Let er maar eens op, bijvoorbeeld als je bij de Zenderse Es bent. Dit is nu

Plaatje 23. In de zomer wordt het goudgele graan geoogst. Rechts maaien de boeren het graan met de sikkel en de zeis. De boerin maakt bundels van het gemaaide graan. Vijf of zes bundels worden rechtop naast elkaar gezet. Dat zijn de korenschoven, die in lange rijen op de akker staan. Later worden ze opgehaald om naar de korenschuur te worden gebracht. Achteraan worden de schoven op een wagen geladen. De vogels weten dat er altijd wel een paar losse graankorrels uit de rijpe aren vallen. Vooral de patrijzen die je op deze plaat ziet, zijn er dol op. Ook de zomertijd is een drukke tijd voor de boeren. Eén hele jonge boer wordt wel wat loom van de warme zomerzon.

de enige es bij Borne die nog niet is vol gebouwd met woonwijken.

Rogge en boekweit

De Twentse boeren verbouwen vooral rogge op hun akkertjes. Jarenlang, elk jaar weer. Daarom heet dit de 'eeuwige roggebouw'. Om de grond niet uit te putten is er heel veel bemesting nodig. Van rogge bakt de boerin donkerbruin roggebrood. Allen rijke mensen kunnen wittebrood betalen. Dat wordt van tarwe gemaakt en dat groeit niet in Twente. Daarom is het zo duur. De meeste mensen eten alleen roggebrood. Daarom heet roggebrood in het Twents 'brood'. Wit brood heet in het Twents 'stoet'. De boeren verbouwen ook boekweit. Dat gaat heel goed op de onvruchtbare heide, zonder mest. De zaadjes lijken op kleine beukenootjes. Van de gemalen zaadjes wordt pannenkoekmeel gemaakt.

Zuurkool met spek

Er zijn in die tijd geen winkels en supermarkten. De mensen zorgen voor hun eigen eten. Bijna iedereen heeft wel een moestuintje en een appel- of een perenboom. De moestuin is voor de aardappelen en de groenten. Van witte kool wordt zuurkool gemaakt. Die blijft lang goed. Daar kun je de hele winter van eten. In het najaar wordt op elke boerderij wel een varken geslacht. Daar wordt worst en spek van gemaakt, en balkenbrij en zure zult. Vraag maar eens aan je ouders of grootouders wat dat is. De slacht is een groot feest voor jong en oud. Er is dan eten in overvloed. De kinderen krijgen de blaas van het varken. Daar maken ze een voetbal of een foekepot van! Is zo het voetballen uitgevonden?

Op het kaartje van Zenderen en Hertme op bladzijde 92 zijn delen van de Zenderse Es aangegeven met 5.

Plaatje 24. Om de graankorrels uit de aren te halen, wordt het graan gedorst met een stuk houten gereedschap dat dorsvlegel wordt genoemd. Het graan wordt uitgespreid op harde grond. Bij het dorsen staan een aantal mensen er in een kring omheen. Ze slaan om de beurt met hun dorsvlegel op het graan. Dit moet in het juiste ritme gebeuren, anders raken de dorsvlegels elkaar. Als je samen een lied zingt, blijf je mooi in de maat. Na het dorsen ligt op de vloer een laag stro, vermengd met de graankorrels en het kaf. Eerst wordt het stro weggehaald. De graankorrels met het kaf worden daarna in een wan (een soort platte mand) opgegooid, zodat de wind het kaf en het stof wegblaast. Zo blijven alleen de graankorrels over in de wan.

'Leukste dorp van Overijssel'

Het ontstaan van Borne (vanaf ca. 1000)

Al duizenden jaren

In de omgeving van Borne hebben al duizenden jaren mensen gewoond. Opgravingen laten dat zien. Borne is dan nog geen dorp. Hier en daar staat een boerderij of een groepje van twee of drie boerderijen met wat schuurtjes en akkertjes. In sommige eeuwen is het klimaat erg nat. Dan is de omgeving van Borne vaak erg drassig en moeten de mensen verhuizen naar andere streken. Als het klimaat droger wordt, komen ze terug om nieuwe boerderijen te bouwen en nieuwe akkers aan te leggen.

Een kerkje

Tussen 800 en 900 nemen de inwoners van Twente het christendom aan. Ze beginnen dan kerken te bouwen. Het eerst de Plechelmuskerk in Oldenzaal. Ook in Borne wordt tussen 775 en 954 een kerkje gebouwd. Het staat op de plaats waar nu de Oude Kerk is, bij de Pellenhof.

Plaatje 25. De tekening geeft je een indruk van het dorpje Borne rond 1480. Er zijn dan nog maar weinig huizen. Ze staan veilig bij elkaar binnen de Borg. De Borg is een gebied dat aan alle kanten is omgeven door het water van twee beken en moerassen. Het brede water houdt veedieven en ander gespuis buiten de Borg. Dat werkt even goed als de stadsmuren bij een stad. Binnen de Borg zie je vier hoge vakwerkhuisen. Dat zijn weerspiekers. Bij onraad ben je daar veilig met je familie en het vee. Er is ook genoeg ruimte voor eten en veevoer. Zo kun je het wel een poosje uithouden, totdat de indringers verdwenen zijn. De beken zijn al lang geleden gedempt. Van het moeras zijn later bleekweiden gemaakt. Links staat de Oude Kerk die net klaar is. De weg over de brug naar de kerk is nu de Abraham ten Catestraat. De zijweg naar de beek is de Horststraat. Weet je hoe de weg langs het moeras tegenwoordig heet?

Verhaal 6

Een document van perkament

De naam van het dorp is voor het eerst te lezen in een oorkonde van perkament uit 1206. Perkament is gemaakt van dierenhuid, bijvoorbeeld van een geit of een kalf. Het gaat veel langer mee dan papier. Daarom wordt het gebruikt voor belangrijke documenten. In 2006 heeft Borne een groot feest gevierd om te herdenken dat Borne 800 jaar geleden voor het eerst is genoemd in een oude oorkonde.

Borgende

Borne heet in de oorkonde uit 1206 'Borgende'. In die tijd ligt het dorp bij een borg of burcht op het grondgebied van Zenderen. 'Borgende' betekent "daar, aan het eind van Zenderen waar de Borg ligt". Later is die naam veranderd in Borne. Twentenaren zeggen 'Boorn'. De borg van Borne moet in 1206 al eeuwen oud zijn. Misschien is ook de Ennekerdijk naar dat einde van Zenderen genoemd. 'Endeke' is het Twentse woord voor 'einde'.

De Borg

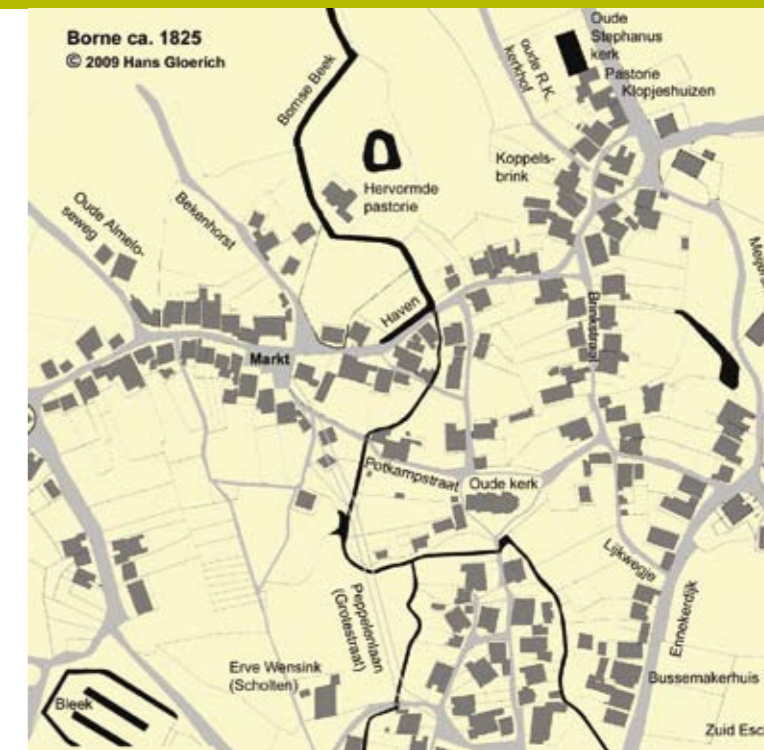
Een borg is een terrein dat goed beschermd is tegen veedieven en ander gespuis. De plaats van de Borg van Borne is heel slim gekozen. De borg is aan drie kanten omsloten door het water van brede beken en aan één kant ligt een gebied met moerassen. Binnen de borg staan huizen en schuren. De Borg van Borne is al heel lang geleden verdwenen, maar als je op een plattegrond van Borne kijkt, kun je nog steeds zien waar de borg gelegen heeft. De Borg lag tussen de Horststraat en de Abraham ten Catestraat. Dit buurtje heet de Horst. Een horst is een oud woord voor een hoog gelegen terrein. Daar woon je droog, ook als de beken overstromen. De beken zijn al lang geleden dichtgegooid. Het water in de moerassen is afgevoerd door er sloten aan te leggen. Later zijn hier de bleekweiden van het dorp aangelegd. Een bleekweide of bleek is een grasveld, waar de wevers en de huisvrouwen hun linnen te drogen leggen. Hun witte was wordt nog witter door het te bleken in de zon. De bleekweiden van Borne lagen aan de Aanslagsweg, ongeveer tussen de Woolderweg en de Oude Deldensestraat. Het plein De Bleek herinnert hier nog aan.

De Hof te Borne

Vanaf de achtste eeuw is de bisschop van Utrecht de heer van Twente. Hij bezit hier veel land en boerderijen. Op de zes belangrijkste boerderijen in Twente stelt de bisschop een opzichter aan voor de andere boerderijen. Zo'n boerderij heet een 'hof'. De opzichter van de bisschop heet 'hofmeier'. Ook in Borne is er een hof met een hofmeier: de Hof te Borne. Dat is nu de Meijershof. Misschien stond de boerderij van de hof eerst binnen de borg en is hij later verplaatst naar de Meijershof. De hofmeier van Borne is de baas over 20 boerderijen in Borne, Zenderen, Bornerbroek en Ypelo bij Enter.

Geen stad

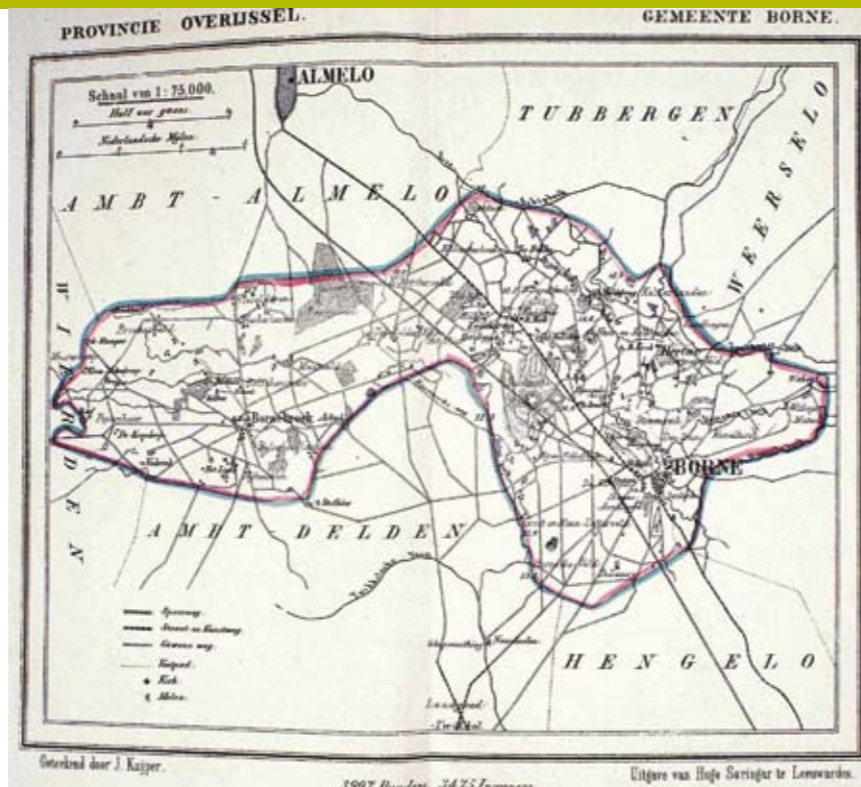
Al vóór 1400 is het gebied op de Horst volgebouwd. Het dorp breidt zich later uit in de richting van de Hof, langs de Oude

Plaatje 26. Dit is Borne bijna vier eeuwen later dan op het plaatje op bladzijde 22. Je ziet hier de huizen en de straten rond 1825. De dikke grijze lijnen zijn de straten. De zwarte lijnen zijn beken en andere watertjes. De moerassen die er in 1480 waren zijn verdwenen. Kun je aanwijzen waar die gelegen hebben? De Grotestraat tussen de Markt en de Horst is er in 1825 nog niet. Dit deel van de Grotestraat heette vroeger Pepelenlaan. Weet je wat peppelen zijn?

Kerkstraat, de Ennekerdijk en de Brinkstraat. Dat was toen nog allemaal grond van de Hof van Borne. Borne is nooit een stad geworden: de bisschop van Utrecht heeft aan Borne nooit stadsrechten gegeven. Aan Ootmarsum, Oldenzaal, Goor en Rijssen wel. Dat gebeurde in de 13de eeuw. Een dorp krijgt in die tijd stadsrechten wanneer het versterkt moet worden met wallen en grachten. Dat is in Borne niet nodig, want al eeuwenlang geeft de Borg die bescherming. De beken en het moeras zijn eigenlijk de stadsgrachten van Borne. Vanuit de Borg kan ook het deel van het dorp buiten de Borg goed beschermd worden. Het was dus niet nodig om ook nog wallen of muren rondom het dorp aan te leggen en Borne stadsrechten te geven.

Plaatje 27. Dit is een kaartje van de gemeente Borne in 1866. De dikke rode en blauwe lijnen zijn de gemeentegrenzen van toen. Later is de grens met Ambt-Delden en Hengelo een aantal keren veranderd. De grootste verandering was op 1 januari 2001. Toen is Bornerbroek bij de gemeente Almelo gekomen. Het dorp Borne bestaat in 1866 nog maar uit een paar straten.

Trots

Wie in Borne woont, is trots op zijn dorp. Bij een wedstrijd in 2011 is Borne uitgeroepen tot "leukste dorp van Overijssel". Dat is logisch, omdat zoveel inwoners zijn gaan stemmen. Op hun eigen woonplaats natuurlijk.

Op het kaartje van Borne op bladzijde 91 is de plaats van de Borg in de Horst aangegeven met 6a, de watermolen met 6b, de bleekweiden met 6c en 6d, en de Meijershof met 7.

Vier essen

Het oude dorp ligt ingeklemd tussen vier grote gebieden met akkers. Dat zijn de essen. De Zuid Esch ligt aan de oostkant van het dorp, bij de Ennekerdijk. De Zuid Esch wordt vooral gebruikt door de boeren aan die kant van het dorp, zoals de Meijershof, Morselt en Wildijk. Aan de noordwestkant langs de Oude Almelsestraat ligt de Oude Esch en iets verder de Nieuwe Esch. Hier liggen de kleine langgerekte akkertjes van de dorpingen. Nog verder ligt de grote Zenderse Es. Ten zuiden van het dorp liggen de akkers van de oude boerderijen Wensink en De Weele.

Veel watertjes

Borne was een waterrijk dorp met een aantal bruggen, stuwen en sluizen. Aan de ene kant van de Horst (om de Borg heen) stroomde de Bornse Beek. Aan de andere kant liep een beekje dat uit Woolde kwam. Dit beekje bracht ook schoon water naar de bleekweiden. Het beekje stroomde in de Bornse Beek bij de Pietmanskolkstraat, aan de kant van de Grotestraat.

Een haventje en een watermolen

In de Marktstraat was een bruggetje over de Bornse Beek, die daar verder in de richting van Almelo stroomde. Daar was ook een zijslot gegraven langs de Marktstraat die als haventje diende voor de turfschepen uit Vriezenveen. Het haventje is rond 1900 gedempt, omdat er steeds minder schepen kwamen. Aan de overkant van de straat bij het haventje was het café 't Steertje. De schippers dronken daar graag een borreltje en ze rookten er hun pijpje tabak. Ze hoorden er ook de laatste nieuwtjes. De naam van het schipperscafé betekent 't Sterretje. Dit is nu het huis Marktstraat 14. Dicht bij het haventje, op de hoek van de Marktstraat en de Oude Kerkstraat, lag vóór 1500 een watermolen aan een zijtak van de Bornse Beek die naar de Meijershof liep.

Dauwtrappen op Hemelvaart

De Meijershof (1385)

De Hof van Borne

Al voor het jaar 1000 is de bisschop van Utrecht de heer van Twente. De bisschop bezit veel land en boerderijen in Twente. Hij wijst zes hoofdboerderijen aan. Dat zijn de bisschoppelijke hoven Ootmarsum, Oldenzaal, Borne, Delden, Wiene en Goor. Op elke hof woont een hofmeier. Hij is namens de bisschop de baas over de boerderijen in zijn gebied. De mensen die op zijn boerderijen wonen heten horigen. Dat betekent: zij horen bij de grond van hun heer. De hof in Borne is de Meijershof. In 1385 schrijft een klerk de naam 'Hof te Borne' voor het eerst in de boekhouding van de bisschop van Utrecht.

Keizer Karel V

Er zijn speciale wetten voor de Twentse horigen. Die wetten heten samen het hofrecht. De hofmeiers moeten heel nauwkeurig controleren of de horigen zich aan de wetten houden. De wetten zijn niet opgeschreven; ze staan niet in een wetboek. In die tijd kan bijna niemand lezen en schrijven. Eeuwenlang worden de wetten doorverteld van vader op zoon. Dat gaat zo, totdat keizer Karel V in 1528 de heer van Overijssel wordt. Hij weet niet waar hij aan toe is met die ongeschreven Twentse wetten. Daarom laat hij ze in 1546 op papier zetten.

Horigen

Een horige woont op een boerderij van zijn hofmeier. Hij mag niet zonder zijn toestemming verhuizen. Een horige mag de boerderij en het land gebruiken zo lang hij leeft. De hofmeier kan een horige niet zomaar uit zijn boerderij zetten. De oudste zoon van een horige erft het recht om op de boerderij te wonen en het land te bewerken. In die tijd hebben de mensen nog geen vaste familienamen. Je heet naar de boerderij waar je woont, bijvoorbeeld Jannes Wensink. Als Jannes verhuist naar boerderij Leferink, heet hij Jannes Leferink of Jannes Wensink op Leferink.

Verhaal

7

Plaatje 28. Van 1528 tot 1555 is keizer Karel V de heer van Overijssel. Zo is hij afgebeeld in een oud handschrift.

Plaatje 29. De Meijershof op een oude luchtfoto.

Elk jaar een vast bedrag

Een horige mag niet gratis op de boerderij wonen. Hij moet elk jaar een vast bedrag betalen aan de hofmeier of een vaste hoeveelheid graan geven. Het geldbedrag of de hoeveelheid graan blijft eeuwenlang hetzelfde. De hofmeier mag nooit meer vragen dan het vorige jaar. Geld wordt meestal elk jaar wat minder waard. Een bedrag van 100 gulden is tien jaar later misschien nog maar 80 gulden waard. Daardoor betalen de horigen eigenlijk elk jaar iets minder.

Pachters

Een horige is beter af dan een pachter. Want een pachter huurt een boerderij voor bijvoorbeeld 20 jaar. Maar hij weet niet of hij de boerderij daarna nog mag huren. En ook niet hoeveel pacht hij dan moet betalen. Een pachter is wel vrij om zijn boerderij te verlaten en ergens anders te beginnen.

De hofmeier

De wetten zijn er niet alleen voor de horigen. Ook de hofmeier moet zich eraan houden. Bij problemen moet de hofmeier zijn horigen beschermen. De hofmeier mag de horigen niet zomaar uit hun boerderij zetten, zolang zij zich aan de regels houden. Hij mag een boerderij alleen verkopen als de nieuwe eigenaar ook de horigen overneemt en zich aan de regels wil houden.

De regels

Een horige moet elk jaar op de hofdag bij de hofmeier verschijnen om zijn horigheid te erkennen. Een horige mag zich vrijkopen, maar dan moet hij wel voor een vervanger zorgen. Als hij wil trouwen, moet hij toestemming aan de hofmeier vragen. Als een horige overlijdt, krijgt de hofmeier de helft van zijn vee. Ook moeten de erfgenamen dan een vergoeding betalen. Dit zijn maar enkele voorbeelden van de vele regels voor de horigen.

Hemelvaart

De horigen zijn verplicht om elk voorjaar te verschijnen op de hof van hun hofmeier. Ze moeten dan het vaste jaarlijkse geldbedrag of het graan brengen. Vaak zijn er ook andere zaken te regelen. Deze hofdag wordt altijd gehouden op Hemelvaartdag. Dat is een christelijke feestdag. We herdenken dan dat Christus naar zijn Vader in de hemel is teruggegaan. Hemelvaart valt altijd op een donderdag, tien dagen voor Pinksteren.

Vroeg op pad

Veel horigen wonen ver weg van de hof van hun hofmeier. De wegen zijn in het natte voorjaar vaak modderig en vol kuilen. En met een paard en wagen schiet het ook al niet op. Om op tijd bij de hofmeier te zijn, moeten veel horigen 's morgens al heel vroeg vertrekken. De dauw ligt dan nog op de velden.

Dauwtrappen

Tegenwoordig is Hemelvaart een vrije dag. Het is vaak een mooie zonnige lentedag. De mensen gaan er dan graag op uit, de natuur in. Liefst al voor dag en dauw. Dat noemen we dauwtrappen. Je weet nu waar die eeuwenoude gewoonte vandaan komt. De hofmeier hoeft je niet meer te betalen. Je kunt het geld nu besteden aan een ijsje.

Horigen worden eigenaars

In de loop van de tijd is de provincie Overijssel eigenaar geworden van de hofhorige boerderijen. In Twente waren er 240 van die boerderijen. In 1809 schaft de Franse koning Lodewijk

Plaatje 30. We weten niet wanneer de laatste echte hofdag op de Meijershof is gehouden. Misschien is dat wel meer dan twee eeuwen geleden. Maar op Hemelvaart 2006 is de hofdag nog een keer nagespeeld. Hier is de hofmeier aan het woord in zijn 18de-eeuwse kostuum. Niet alles wat je op deze foto ziet is uit de 18de eeuw. Zie jij dat ook?

Plaatje 31. De Meijershof in 2011.

Napoleon het ouderwetse hofrecht af. Toch houden de boeren er nog lange tijd aan vast. Ze zien het hofrecht als een soort pacht die overgaat van vader op zoon. Ook vinden ze dat hun belangen op die manier goed beschermd zijn. Maar het provincie-bestuur wil van de hofhorige boerderijen af en zet ze allemaal te koop. Rond 1830 zijn alle boerderijen verkocht, meestal aan de boeren die er wonen.

Op het kaartje van Borne op bladzijde 91 is de plaats van de Meijershof aangegeven met 7.

Weleveld

Een Bornse havezate (1300-1804)

Plaatje 32. De havezate Weleveld rond 1750, toen de familie Van Hambroick hier woonde. De tekenaar stond aan de weg die nu Oude Bieffel heet.

Een havezate

Lang geleden lag er een kasteel aan de Bornse Beek tussen Zenderen en Hertme. Dat was de havezate Weleveld. Een havezate is een groot huis dat verdedigd kan worden tegen indringers. De havezate Weleveld had grachten met een ophaalbrug. Het huis is in 1300 gebouwd. Bij de sloop in 1804 zijn de grachten gedeeltelijk gedempt. De binnenste gracht is in 1994 hersteld. Je kunt nu weer zien waar het huis heeft gestaan.

De heren Van Ruinen

In de Drentse plaats Ruinen woonden lang geleden machtige mensen. Dat waren de heren van Ruinen en de abt van de abdij. De abdij was al voor het jaar 1206 eigenaar van het kerkje van Borne. De heren van Ruinen zijn eigenaar geworden van de landerijen van Weleveld, maar we weten niet precies hoe. Misschien is heer Mewekien (of Bartholomeus) van Ruinen getrouwd met een dochter van Godefridus van Weleveld.

Verhaal 8

Godefridus is de eerste heer van Weleveld van wie we de naam kennen. Zijn naam staat in een document uit 1244.

De heren Van Weleveld

Rond 1300 verdelen Mewekien van Ruinen en zijn vrouw alles wat zij bezitten onder hun vier zonen. Hun tweede zoon, Otto, krijgt de bezittingen in Twente. Daar hoort ook het goed Weleveld bij. Otto's zonen, Bernard en Otto II, bouwen daar in 1300 het eerste huis en noemen zich daarna 'Van Weleveld'. Het huis is later meerdere keren verbouwd en uitgebreid. Er hebben hier zes generaties Van Weleveld gewoond. Ze zijn welgesteld en spelen in de 14de en de 15de eeuw een voorname rol in Twente. Otto III van Weleveld begint rond 1420 met de bouw van de Oude Kerk bij de Pellenhof. Het kleine romaanse kerkje dat hier al eeuwenlang staat, wordt dan afgebroken. Ook zijn zoon Johan II is heel rijk. In 1437 leent hij aan de bisschop van

Plaatje 33. De havezate Weleveld rond 1750, nu gezien vanaf de andere kant. De tekenaar stond aan de weg die nu Bekkingvelderweg heet.

Utrecht een grote som geld. Hij krijgt daarvoor de stad Enschede in onderpand tot het geld is terugbetaald. De bisschop heeft het geld nodig om oorlog te voeren tegen de heren van Gelre (Gelderland). Johan II en zijn zoon Gert zorgen er ook voor dat de Oude Kerk in 1482 wordt afgebouwd. Bij het overlijden van Johan III van Weleveld in 1526 erft zijn dochter Anna het landgoed.

Tol betalen

Het huis Weleveld staat aan de grote postweg van Utrecht naar Deventer en verder naar Osnabrück in Duitsland. Tegenwoordig is dit de Hertmerweg, die verderop nog steeds Oude Postweg heet. Er komen veel reizigers langs met hun paarden en wagens. Ze vervoeren passagiers, post, handelswaren en landbouwproducten. Bij het huis Weleveld moeten ze stoppen. Daar wordt de weg afgesloten door een slagboom of een hek. Ze mogen er alleen door als ze tol betalen. Tol is het geld dat je moet betalen om gebruik te mogen maken van een weg, een brug of een vaarweg. Vlakbij het huis Weleveld stroomt de Bornse Beek. Daarop varen veel vrachtscheepjes met turf, landbouwproducten en linnen. Ook de schippers moeten tol betalen. Eeuwenlang verdienen de eigenaren van de havezate veel geld met hun wegtol en hun watertol. Verder hebben zij inkomsten uit een groot aantal boerderijen en een watermolen. Ooit hoorden er 33 boerderijen bij Weleveld.

De heren Schele van Weleveld

Anna van Weleveld trouwt in 1521 met de edelman Sweder Schele. Hun zoon Christoffel Schele van Weleveld brengt in 1555 de reformatie in Borne. Hij benoemt niet een calvinistische, maar een Lutherse predikant. In de jaren 1582 en 1583 tijdens de Tachtigjarige Oorlog bezetten Spaanse troepen de havezate. Zij vernielen een groot deel van het huis en verwoesten watermolens en boerderijen. De familie Van Weleveld moet vluchten en komt pas in 1596 naar Weleveld terug.

Het ingestorte huis moet herbouwd worden.

Christoffels zoon en opvolger is Sweder II Schele tot Weleveld en Welbergen (1569-1639). Hij werkt meer dan 45 jaar lang aan een familiechroniek. Daarin beschrijft hij de periode 1591-1637. Zo weten we veel over wat er in die tijd gebeurd is.

Sweders nakomelingen krijgen ruzie over de verdeling van de erfenis. De rechtszaken die ze tegen elkaar voeren, kosten veel geld. Ze worden het niet eens en in 1715 moet de havezate worden verkocht.

De heren Van Hambroick

De nieuwe eigenaar van Weleveld wordt Lambert Joost van Hambroick (spreek uit Hambroek). Zijn moeder was een nazaat uit de familie Van Weleveld. Lambert Joost restaureert het huis dat weer helemaal in verval is geraakt. Rond 1750 maakt de tekenaar Hendrik Spilman twee prenten van de havezate. Daardoor weten we hoe het huis er toen uitzag. Als de oudste zoon Robbert Hendrik baron van Hambroick in 1789 overlijdt, komt het huis lange tijd leeg te staan. Het raakt weer in verval. In 1804 wordt de havezate Weleveld na vijf eeuwen afgebroken. De stenen worden verkocht. Het huis is nooit herbouwd. Alleen de binnengracht is er nu weer, de andere grachten zijn gedempt. De familie Van Hambroick was tot 1819 eigenaar van Weleveld. Het straatje tussen de Pellenhof en de Oude Kerk in Borne is naar deze familie genoemd.

Plaatje 34. Sweder II Schele van Weleveld.

Plaatje 35. Het wapen van de familie Van Weleveld met de wolfskop. Onder drie zilveren rozen.

Nieuwe eigenaren Dikkers en Hänisch-ten Cate

In 1819 koopt mr. G.J.O.D. Dikkers Weleveld. Hij is jurist en belastingontvanger. Zijn nazaten krijgen financiële problemen en ook zij moeten daarom het landgoed verkopen. Dat bestaat dan uit 136 hectare grond. Het wordt gekocht door mevrouw C.M. (Cato) Hänisch-ten Cate. De huidige eigenares is haar kleindochter mevrouw C.M. Kwint-Hänisch ten Cate.

Het landschap van Weleveld

In de 18de eeuw hebben veel eigenaars hun landgoed verfraaid en aangepast aan de laatste mode. Ze leggen lange lanen aan met indrukwekkende hoge bomen. Hun tuinen veranderen ze in prachtige parken. De boerenbedrijven worden gemoderniseerd. Kijk maar eens bij kasteel Twickel en huis Almelo. Daar hadden de eigenaars van Weleveld geen geld voor over, want ze wonden er niet meer. Daarom is het landschap rondom Weleveld nog een beetje zoals het was in de Middeleeuwen. Je ziet er nog de oude kronkelige wegen, onregelmatige velden en akkers afgewisseld met houtwallen en bospercelen. De boerderijen zijn herbouwd, maar ze liggen al eeuwenlang op dezelfde plaats. Wel is er nu veel minder bos dan vroeger. De mensen zeiden toen wel eens: "Een eekhoorn kan over de boomtakken van de ene kant naar de ander kant van het landgoed kon lopen, zonder op de grond te komen."

Wapen

Het wapen van Weleveld bestaat uit twee delen. Boven staat een rode wolf op een gouden veld. Dit is het oude wapen van Weleveld. Volgens Sweder II was de naam een verbastering van Wolfsveld. Bij het uitgraven van de gracht in 1994 is toevallig wel de kaak van een ... wolf gevonden. Op de onderste helft van het wapen staan drie zilveren rozen op een blauw

Plaatje 36. De prachtige beeldentuin vóór Weleveld in de mist in november 2011.

veld. De rozen komen van het wapen van de familie Van Ruinen. Zij laten in 1300 het eerste kasteel bouwen en noemen zich daarna Van Weleveld.

Wolven

Onder een dikke eikenboom in een weiland op Weleveld kun je twee wolven zien. Ze hebben bloedrode ogen. Gevaarlijk zijn ze niet, want ze zijn gemaakt van stalen platen en hun gloeiende ogen zijn lampjes. Maar als je ze daar in de verte ziet staan als de avond valt, ga je daar wel aan twijfelen.

Beeldentuin

In de wei voor de gracht is een prachtige beeldentuin ingericht. Het is een voornaam gezelschap van meer dan dertig personen uit de Middeleeuwen. Je ziet de heer Bernard van Weleveld en zijn vrouw Geze, bisschoppen en ridders, maar ook boeren, handwerkslieden en poorters. Kijk, daar staan ook de paus en de koning van het Heilige Roomse Rijk. Het lijkt wel of ze zijn uitgenodigd voor een groot feest en moeten poseren voor een schilderij. Ze kunnen zich elk moment omdraaien en over de gracht de havezate binnengaan.

Op het kaartje van Zenderen en Hertme op bladzijde 92 is de plaats van de havezate met een 8.

Het hart van Borne

De Oude Kerk (1420)

Twee torenspitsen

Vanuit de verte rijzen twee torenspitsen boven Borne uit. Ze horen bij twee kerken die allebei zijn gewijd aan de heilige Stephanus. De ene spits is wat slanker dan de andere. De slanke is van de katholieke kerk aan de Stationsstraat uit 1888. De andere toren hoort bij de protestantse Oude Kerk aan de Pellenhof die vier eeuwen ouder is.

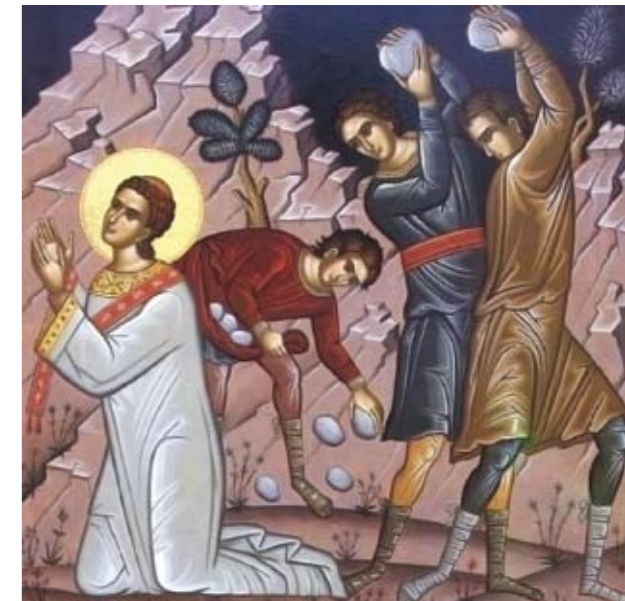
Stephanus

In Jeruzalem hebben de apostelen zeven helpers of diakens aangesteld om de aalmoezen eerlijk te verdelen onder de armen. Stephanus of Steven is één van hen. Kort na de kruisiging van Jezus wordt Stephanus gearresteerd. Hij heeft gezegd, dat de hogepriester en het bestuur van de tempel de dood van Jezus aan het kruis op hun geweten hebben. Stephanus wordt veroordeeld krijgt de doodstraf. Hij wordt vastgebonden en bekogeld met stenen. Hij gaat dood en wordt zo de allereerste martelaar van het christendom. Daarom zijn er in de eerste tijd van het christendom veel kerken naar hem genoemd.

Zendingen uit Ierland en Engeland

Rond 690 steekt de priester Willibrord met een groepje Ierse en Engelse monniken over naar het vaste land. Zij bekeren veel mensen tot het christelijke geloof. Een Ierse zending sticht rond het jaar 750 een klooster in Odiliënberg bij Roermond (Limburg). Monniken van dit klooster brengen het christendom in de jaren 760 en 770 in Twente. De bewoners van Twente kunnen de buitenlandse monniken goed verstaan, want hun talen lijken dan nog veel op elkaar. Een van hen (misschien is het Pleghelm) laat rond 775 in Oldenzaal het eerste kerkje in Twente bouwen. De geestelijken van Oldenzaal zorgen ervoor, dat ook op andere plaatsen in Twente kerken worden gebouwd. Vanwege zijn zendingswerk is Pleghelm na zijn dood heilig verklaard. In het Latijn is zijn naam Plechelmus. Hij is erg geliefd bij zijn Twentse gelovigen. In 954 wordt het kerkje van Oldenzaal herbouwd. Bisschop Balderik van Utrecht maakt Plechel-

Verhaal 9

Afb. 37. In het jaar 35 is Stephanus in Jeruzalem ter dood veroordeeld. Hij wordt met stenen bekogeld tot hij dood is.

mus tot patroonheilige van de nieuwe kerk. De kerk heet nu de Sint Plechelmuskerk.

Het eerste kerkje in Borne

Geschiedkundigen zeggen dat het eerste kerkje van Borne misschien al is gebouwd tussen 775 en 954, kort nadat Oldenzaal zijn eerste kerk kreeg. De kerk van Borne wordt voor het eerst genoemd in een document uit 1206. We weten niet of het een gebouw van hout of van steen was. Het kerkje had geen toren, maar een kleine dakruiter voor de kerkklok. Een dakruiter is een klein torentje op het dak, voor het kerkklokje. In een oud markenboek van Woolde is in de tweede

helpt van de 15de eeuw opgeschreven, dat de dakruiter van het kerkje van Borne naar Hengelo is gegaan. Daar heeft het torentje een plaats gekregen op een kapel bij de havezate van Hengelo. Het torentje is daar naar toe gebracht op twee lange wagens, zegt het merkenboek.

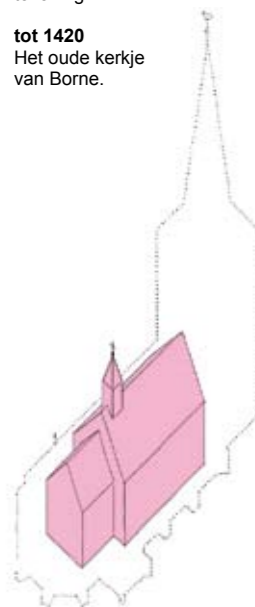
Aan de oostkant van het kerkje (aan de kant van de Brinkstraat) was een uitbouw voor het koor. Het 'koor' is de plaats waar het altaar staat. Dit is het heiligste deel van de kerk, waar de priester voorgaat in de erediensten. Het grootste deel van de kerk, waar de kerkgangers bijeenkomen, heet het 'schip' van de kerk.

De heer van Weleveld

Van 1387 tot 1426 is Otto III de heer van de havezate Weleveld. Hij is een leenman van de bisschop en dus ook zijn plaatsvervanger. Dat geeft heer Otto een belangrijke stem in het bestuur van 'zijn' kerk in Borne. Hij is een machtig en vermogend man. Zijn oude kerkje vindt hij eigenlijk te klein en armoedig. Het heeft niet eens een echte toren. Daarom wil hij een mooie en grote nieuwe kerk bouwen op de plaats van de oude. Met een flinke toren. Het spreekt vanzelf dat het Otto een flinke duit zal kosten.

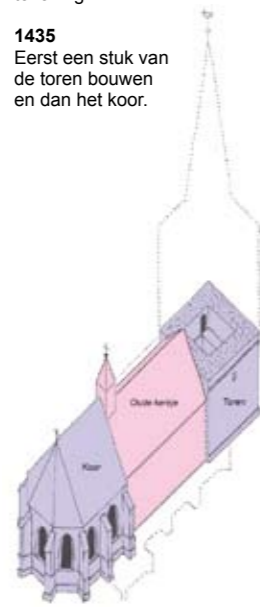
tekening 1

tot 1420
Het oude kerkje van Borne.

tekening 2

1435
Eerst een stuk van de toren bouwen en dan het koor.

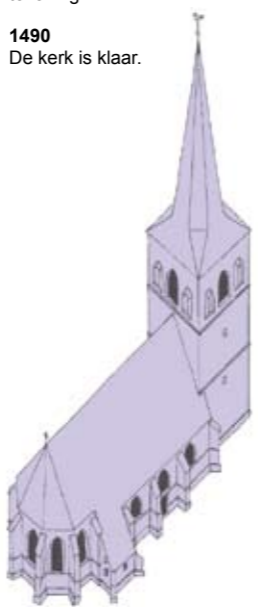
tekening 3

1445
Het koor en het schip zijn klaar. Nu de toren afbouwen.

tekening 4

1490
De kerk is klaar.

Plaatje 38. Hier zie je hoe de Oude Kerk is gebouwd. Bekijk de tekeningen van links naar rechts. Vóór 1420 stond er al een eeuwenoud kerkje. Dat is het roze gebouwtje met de dakruiter op tekening 1.

In 1420 wordt eerst een stuk van de nieuwe toren gebouwd, daarna komt er een nieuw koor aan de andere kant van het kerkje.

Op tekening 2 zie je hoever ze in 1435 zijn, de blauwe delen zijn nieuw gebouwd. De stippellijnen laten zien wat nog gebouwd moet worden. Daarna wordt het nieuwe schip gebouwd en wordt het oude schip afgebroken.

In 1445 is dat ook klaar. De kerk ziet er dan uit als op tekening 3. Nu wordt de toren verder afgebouwd. In 1482 zijn ook de gewelven in de nieuwe kerk af.

Later is er nog een sacristie aan het koor aangebouwd. In 1490 is de kerk klaar. Dat kun je zie op tekening 4.

De Zwarte Dood

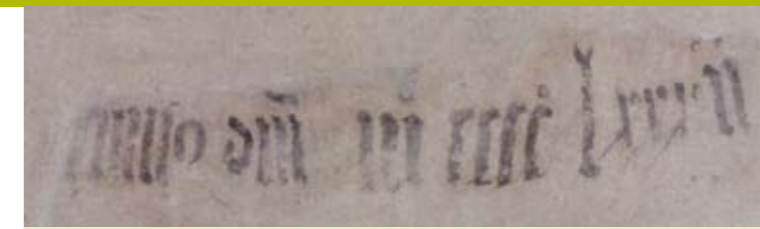
Het oude kerkje was niet te klein geworden. Er is meer dan genoeg plaats voor alle kerkgangers. Nog geen honderd jaar eerder zijn er veel mensen gestorven aan de pest. Deze besmettelijke ziekte wordt de Zwarte Dood genoemd. Tussen 1347 en 1351 is een derde deel van alle mensen in Europa eraan doodgegaan. Hoeveel mensen er in Borne zijn gestorven, weten we niet. Maar het moeten er heel veel zijn geweest. In de tijd van Otto III zijn er nog steeds minder mensen in Borne dan vóór de ramp. Voor hen is het kleine kerkje nog steeds groot genoeg.

Een slim bouwplan

Rond 1420 geeft Otto van Weleveld opdracht met de bouw van zijn grote kerk te beginnen. Het wordt een katholieke kerk, want het katholicisme is dan nog de enige godsdienst. Tijdens de bouw van de nieuwe kerk moeten de diensten in het oude kerkje zo lang mogelijk door kunnen gaan. Daarom heeft de bouwmeester een slim plan bedacht: hij bouwt de nieuwe kerk om de oude heen. Dat kan heel goed, omdat de nieuwe kerk breder en hoger wordt. Het oude kerkje wordt pas helemaal afgebroken als de nieuwe kerk kan worden gebruikt. Hoe dat is gegaan, kun je op de vier tekeningen zien.

Eerst een stuk van de toren

De bouwmeester begint met de toren. Eerst moeten er genoeg bakstenen zijn. In die tijd zijn er nog geen steenfabrieken. De stenen moeten speciaal voor de kerk worden gebakken in veldovens. Dat is geen probleem: er zit genoeg goede klei in de grond bij Borne. Maar het bakken van zoveel stenen kost veel tijd. De toren krijgt hele dikke muren: ze zijn tussen 265 cm en 360 cm dik. Na een jaar of zes metselen is de toren nog maar 9 meter hoog. De metselaars stoppen dan voorlopig met de toren en beginnen nu aan het nieuwe koor, aan de andere kant van het oude kerkje. Dat nieuwe koor wordt om het oude heen gebouwd. Na 10 jaar is het koor klaar. Het bouwen van de toren

Plaatje 39. Als de gewelven klaar zijn, wordt het jaartal er op geschilderd. Er staat "anno dm m cccc l xxx ii". Dat betekent "In het jaar van de Heer 1482."

en het koor duurt erg lang. Moesten de metselaars telkens wachten tot er weer genoeg stenen waren gebakken?

Johan II van Weleveld wil een grotere kerk

Nog vóór het dak op het koor staat, begint ook de bouw van het nieuwe schip. Otto III van Weleveld is dan al overleden. Hij wilde een kerk bouwen met een schip dat even breed is als het koor. Zo krijg je één ruimte (één 'beuk' zegt een architect) en zijn er geen dure pilaren van Bentheimer zandsteen nodig. Dan krijgt Weleveld een nieuwe heer. Het is Johan II van Weleveld die zijn overleden vader Otto in 1426 opvolgt. Johan is een belangrijk persoon. Hij wordt de drost van Twente en heel machtig en rijk. Om dat aan iedereen te laten zien, wil hij dat het nieuwe schip nog breder wordt dan zijn vader van plan was. De metselaars waren daar al mee begonnen, maar Johan laat het werk stoppen. Ze moeten opnieuw beginnen en een breder schip bouwen. Dat wordt dan zó breed, dat er in het midden twee pilaren moet komen om de gewelven te dragen. De pilaren komen midden in de kerk. Het schip krijgt dan twee 'beuken', een linker en een rechter beuk. Rond 1445 is het klaar en staat ook het dak erop. Het schip van het oude kerkje kan nu worden afgebroken. In die tijd is Jacob Hilbink de pastoor van Borne. Hij kwam misschien uit Albergen.

De toren afbouwen

De toren is dan nog steeds niet af. Daarvan staat al 25 jaar alleen maar een lage bakstenen romp van 9 meter hoog, zonder torenspits. Het is een raar gezicht, want het dak van het schip steekt wel 7 meter boven de toren uit. Het gat in de muur van het schip aan de kant van de toren moet voorlopig met planken dicht worden gemaakt. Nu wordt ook de toren verder afgebouwd. Johan van Weleveld laat een mooie bronzen klok

Plaatje 40. We vieren de inwijding van de Oude Kerk in 1482 nog elk jaar met de Bornse kermis.

gieten. Pas als die in de toren is gehesen, kan eindelijk het laatste stuk van de toren worden gemetseld.

Tussen 1470 en 1475 wordt ook de houten spits op de toren gebouwd. Van binnen ziet de spits er heel ingewikkeld uit. Het is een wirwar van balken en planken die de spits zo sterk maken, dat zelfs de zwaarste storm hem niet omver kan blazen. De hele toren is bijna 50 meter hoog, de helft daarvan is de houten spits.

Hoe zouden ze toch die enorme spits op de toren hebben gekregen? Is hij op de grond in elkaar gezet en daarna in zijn geheel op de toren gehesen? Of is hij boven op de toren, balk voor balk, in elkaar getimmerd? Hoe dan ook, er zijn vast veel mensen naar komen kijken!

De gewelven

Daarna hebben de metselaars de ronde gewelven in de kerk gemetseld. Ze moeten daarbij op hele hoge steigers hebben gestaan. Nu moeten de gewelven en de muren nog worden beschilderd. In 1482 is ook dit werk gereed. Dat kun je zien aan het jaartal dat op één van de gewelven is geschilderd. Het zijn de Romeinse cijfers M CCCC L XXX II. In gewone cijfers is dat 1482. Later is er nog een sacristie aan de kerk gebouwd. Dat is een kamer waarin de priester alles opbergt wat nodig is voor de kerkdiensten. In 1490 is de kerk klaar.

De inwijding

Rond het jaar 1482 is de kerk ingewijd. Na meer dan 60 jaar bouwen is de nieuwe kerk eindelijk klaar! De kerk wordt in gebruik genomen met een plechtige wijding door de bisschop. Hij is na een lange reis uit het verre Utrecht in Borne aangekomen. De kerkwijding is een feestelijke gebeurtenis voor alle mensen in Borne en de wijde omgeving. Al vroeg in de morgen is de kerk stampvol. Niemand wil deze bijzondere gebeurtenis missen. Geduldig wacht iedereen op de bisschop. De kerk is prachtig verlicht met veel dure waskaarsen en is rijk versierd met bloemen en kleurige vaandels. Dan schrijdt een lange stoet

langzaam en waardig de kerk binnen door de grote deuren in de toren. We zien de pastoor en zijn kapelaans, de familie Van Weleveld en veel andere hoge personen. Wat dragen ze prachtige kleren! In het midden van de optocht zien we de bisschop in een wijde mantel van goudbrokaat. Zijn mijter steekt boven het gezelschap uit. Hij houdt een gouden schrijn omhoog met de hostie. Het koor heeft prachtige gezangen ingestudeerd. De dirigent heeft een rood hoofd van de zenuwen en het zwaaien van de maat. Er zijn muzikanten met vedels, een schalmei en een draailier. De mensen weten niet wat ze horen! Zo'n bijzondere plechtigheid hebben ze nog nooit meegemaakt. Ze praten er nog heel lang over en vertellen het later aan hun kleinkinderen.

Nog ieder jaar feest!

De verjaardag van de kerkwijding wordt elk jaar gevierd met een "kerkmis". Dat is een plechtige dienst, een mis, in de kerk. Er wordt op die dag ook een grote jaarmarkt gehouden in het dorp. Daar komen veel handelaren op af, overal vandaan. Er zijn allerlei gemakkelikheden voor jong en oud. Wij kennen de "kerkmis" nu als "kermis". Eeuwenlang is de Bornse kermis gevierd in september of oktober. Was de inwijding van de Oude Kerk in de maand september of oktober?

Op het kaartje van Borne op bladzijde 91 is de plaats van de Oude Kerk aangegeven met de letter A.

Een glimpje van de hemel

De Oude Kerk van binnen (1420)

Een bijzonder gebouw

De Oude Kerk is misschien wel het oudste bouwwerk in Twente dat bijna helemaal van baksteen is gemaakt. Hier en daar zijn ook grote blokken zandsteen uit Bentheim gebruikt. De kerk heeft spitse bogen boven de ramen en de deuren. Daaraan kun je zien dat de bouwstijl 'gotisch' is. De Oude Kerk staat midden in het beschermde dorpsgezicht van Borne. We kunnen ons Borne niet voorstellen zonder deze mooie kerk. De bouw begon bijna 600 geleden, op een plek waar nu al meer dan 1000 jaar een kerk heeft gestaan.

Binnen

Als je binnenkomt door de grote deur in de toren, vallen onmiddellijk de twee dikke pilaren midden in de kerk op. Dat zie je in geen enkele andere kerk in Nederland. Verder is er een prachtige oude preekstoel van zandsteen. Aan de wanden en de gewelven zijn nog delen van kleurige muurschilderingen te zien van heiligen en Bijbelse taferelen. Zo leerden de mensen over het geloof, ook al konden ze niet lezen.

Kansel en doopvont

De kansel of preekstoel is van zandsteen. Hij is rond 1600 gemaakt in Westfalen. Er staan teksten van Maarten Luther op in een Oost-Nederlands en Munsters dialect. De doopvont is nog niet zo oud. Hij is 1921 gemaakt door de Bornse kunstenaar Herman Liedenbaum. De oude doopvont van de Oude Kerk staat nu in de Blasiuskerk van Delden. Hij stond eerst als bloembak in de tuin van de pastorie aan de Stationsstraat. In de doorgang tussen de toren en het schip staat een offerblok. In de gleuf kun je geld stoppen voor de kerk en de armen. Het offerblok is in de 18de eeuw gemaakt van zandsteen, met stevige ijzeren banden. Die krijgen dieven niet gemakkelijk open.

Verhaal **10**

Plaatje 41. De Oude Kerk gezien van het koor. Het gedeelte achteraan heet het schip van de kerk. Bovenaan het stenen trapje links staat de kansel van zandsteen. Achter de dikke pilaar zie je de ingang in de toren.

De hemelpoort

Boven in het gewelf vóór het koor zit een afgesloten gat. Dat is handig voor het naar boven hijsen van bouwmaterialen. Dat gebeurt ook tegenwoordig nog wel. Maar het gat is in de Middeleeuwen ook gebruikt als een soort hemelpoort. Met Hemelvaart hijst de priester langzaam een beeld van Jezus door deze 'hemelpoort' omhoog. Zo wordt voor de mensen uitgebeeld, dat Jezus is teruggegaan naar zijn Vader. Op Pinkstermorgen wordt uit de opening een beeldje van een duif neergelaten. Zo wordt het neerdalen van de Heilige Geest voor de mensen uitgebeeld.

Plaatje 42. Hier zie je de 'hemelpoort' in het plafond van de kerk. De opening is afgesloten met een deksel.

Een bijzonder glas-in-loodraam

In één van de glas-in-loodramen is Johan II van Weleveld afgebeeld. Hij heeft veel geld betaald voor het bouwen van de kerk. Naast hem is het stadswapen van Enschede te zien. Het wapen laat zien, dat Johan korte tijd eigenaar van de hele stad Enschede is geweest. In 1437 leent Johan van Weleveld een grote som geld aan de bisschop van Utrecht. Hij krijgt daarvoor de stad Enschede in bezit tot de bisschop al het geld heeft terugbetaald.

Altaren

In de 15de eeuw zijn er drie altaren in De Oude Kerk: het hoofdaltaar, gewijd aan Stephanus, en twee zijaltaren. Het ene zijaltaar is gewijd aan Maria, het andere aan Nicolaas en Barbara. De steen van het altaar van Nicolaas en Barbara wordt nog steeds gebruikt. Hij staat nu op het koor. De twee andere altaarstenen zijn in de vloer van het koor gemetseld.

Sacristie

In een van de muren in de sacristie is een nis te zien. De priester spoelde hier vroeger de kelk en ander heilig vaatwerk af na de mis. Het spoelwater met de restjes van de geconsacreerde hostie en wijn liep via een afvoer naar buiten op de gewijde grond van het kerkhof. Zo liet men "Gods water over Gods akker lopen". Ken je dat gezegde? Aan de buitenkant van de muur kun je de afvoer zien. Later vergaderde de hervormde kerkenraad in de sacristie. Tegenwoordig gebruikt de predikant de ruimte om zich te verkleden voor de dienst.

Grafstenen

In de vloer van de kerk zijn 19 grafstenen ingemetseld. Ze zijn van de plaatselijke adel en voornamelijk burgers. De oudste grafsteen is van Gert van Weleveld die in 1504 is gestorven. Na hem zijn hier ook leden van de families Weleveld, Schele

Plaatje 43. Johan II van Weleveld in een indrukwekkend harnas. Hij is afgebeeld in een glas-in-lood raam in de Oude Kerk. Rechtsonder zie je het wapen van de stad Enschede. Johan werd in 1437 korte tijd eigenaar van Enschede.

en Hambroick begraven. Het kerkhof was vroeger veel groter dan tegenwoordig. De doden werden niet alleen begraven in en om de kerk, maar op het hele gebied van de Pellenhof. Bij de restauratie van de kerk in 1920 zijn alle graven geruimd. De 51 overgebleven grafzerken zijn bijeengebracht rond de kerk, maar ze bedekken geen graven meer. Er is nog veel meer in de kerk te zien. Je moet eens vragen wanneer er een rondleiding is.

Kerkklokken

Er hangen drie grote kerkklokken in de toren. Ze zijn gemaakt van brons. De oudste klok is uit het jaar 1457 en 112 centimeter breed. Het is een heel duur geschenk van Johan II van Weleveld. Er waren daarna nog twee andere klokken, maar die zijn rond 1510 gestolen. Ze zijn vervangen door twee nieuwe. De ene klok is gemaakt in 1645 en is maar liefst 124 centimeter breed. De andere is uit 1676 heeft een doorsnee van 96 centimeter. Hoe groter een kerkklok is, hoe lager de toon.

Een oude traditie

Elke zaterdagmiddag om vijf uur zweeft er tien minuten lang een merkwaardig geluid boven het dorp. Dat zijn de kerkklokken van de Oude Kerk. Het lijkt wel of er met een heleboel hamers tegelijk zachtjes op de klokken wordt getikt. Een groep

Plaatje 44. In het midden staat de kansel van zandsteen en links vooraan het doopvont. Ook kun je een deel van de kleurige muurschilderingen zien. Het zijn Bijbelse stripverhalen voor de mensen die niet kunnen lezen. Toen de kerk werd gebouwd konden de meeste mensen dat niet.

Plaatje 45. Tegen de muur in de toren staat deze oude grafsteen rechtop. Hij bedekte vroeger het graf van Johan III van Weleveld en zijn vrouw. Johan overleed in 1526.

vrijwilligers klimt elke zaterdagmiddag de smalle torentrap op naar de klokkenzolder. Ze doen hun gehoorbeschermers op en trekken daarna met zijn allen de klepels tegen de binnenkant van de drie klokken. Als je goed luistert, hoor je de klokken steeds weer zeggen: "Schoon-hemdje-an. Schoon-hemdje-an." Zo worden de inwoners van Borne gewaarschuwd, dat het weekeinde is begonnen. Het is nu gedaan met het werk. Iedereen moet nu in bad en schoon ondergoed aantrekken. Dat gebeurde vroeger maar één keer in de week! Maar toen waren er nog geen wasmachines.

Op het kaartje van Borne op bladzijde 91 is de plaats van de Oude Kerk aangegeven met de letter A.

'Nazareth'

Een staalkaart van geloven

Twee Nazareths

Borne was heel lang een klein en armoedig plaatsje in Twente. Misschien wordt Borne daarom in Twente wel eens spottend 'Nazareth' genoemd. Nazareth is het onbeduidende plaatsje in het noorden van Palestina, waar Jezus opgroeide bij zijn ouders Jozef en Maria. Nazareth stelde niet veel voor, net als Borne vroeger. In het evangelie van Johannes vraagt een zekere Nathanaël aan Filippus: "Kan er uit Nazareth iets goeds komen?" Ze hebben het dan over Jezus. Filippus en Nathanaël worden later apostelen van Jezus. Ze zijn vast anders gaan denken over Nazareth.

Veel geloven - veel gebouwen

Er zijn weinig gemeenten in Oost-Nederland waar mensen met zoveel verschillende geloven hebben samengewoond. Ze hebben allemaal hun sporen nagelaten in Borne, Zenderen en Hertme. Er zijn maar liefst 19 gebouwen die met een geloof te maken hebben. De meeste zijn met centen en dubbeltjes bij elkaar gespaard. Er zijn er nog 18 van over. Het kerkje aan de Koppelsbrink uit 1785 is lang geleden afgebroken. Misschien mogen we in de toekomst ook een moskee verwelkomen? Daarnaast is een lijstje van al die kerkelijke gebouwen opgenomen, de oudste bovenaan.

De Reformatie

In Borne begint de Reformatie in 1555. Dan brengt de heer van Weleveld de nieuwe leer van Maarten Luther naar de katholieke Oude Kerk. Dat is het evangelisch-lutherse geloof. Voor de kerkgangers maakt dat maar weinig verschil, want de lutherse predikant blijft gewoon de mis opdragen. Ook de inrichting van de kerk blijft hetzelfde. Maar in 1593 verandert dat. Het bestuur van Overijssel geeft de calvinistische leer voorrang boven alle andere godsdiensten. Iedereen moet nu hervormd worden. In 1598 geeft de drost van Twente het bevel de altaren en de beelden uit alle kerken van Twente weg te halen. De mensen in Borne doen dit niet. Ze denken dat alles weer terug moet als

Verhaal 11

de katholieke Spanjaarden komen. De drost laat bouwvakkers uit het Duitse Gildehaus halen om het karwei uit te voeren. Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) in de Tachtigjarige Oorlog brengt even rust. Er is dan tijdelijk godsdienstvrijheid. Daarom kan de lutherse pastoor van Borne tot 1621 ongestoord zijn diensten houden. Daarna is het afgelopen met de rust.

De kerkelijke gebouwen van Borne

- 1482 de protestantse Oude Kerk, Oude Kerkstraat 2;
- 1650 de kloppenwoning, Koppelsbrink 32-34;
- 1670 de katholieke schuilkerk (het Spookhuis), Lodielanden, Hertme;
- 1760 de kloppenwoning in het bos bij de Meijershof;
- 1785 het katholieke Stephanuskerkje, Koppelsbrink (afgebroken in 1889);
- 1801 de katholieke Stephanuskerk in Hertme (het huidige gebouw is van 1903);
- 1824 het kerkje van de doopsgezinden, Ennekerdijk 27;
- 1843 de synagoge, Ennekerdijk 17;
- 1855 het klooster van de paters karmelieten in Zenderen (kloosterkerk vanaf 1882);
- 1888 de katholieke Stephanuskerk, Grotestraat 207;
- 1889 het klooster van de zusters karmelietessen, Carmelietessenweg Zenderen;
- 1894 het katholieke Johannesgesticht, Stationsstraat 5;
- 1927 het katholieke Retraitehuis (De Zwanenhof), Retraitehuisweg Zenderen;
- 1930 de protestantse Nieuwe Kerk, Deldensestraat 76;
- 1930 de gereformeerde kerk, Schaepmanstraat 24 (nu buiten gebruik);
- 1935 de katholieke Theresiakerk, Grotestraat 23;
- 1957 de Mariakapel, tussen de Koppelsbrink en De Aak;
- 1958 het Baptistenkerkje, Twijnerstraat 6 (vernieuwd in 1979);
- 2005 de oecumenische kapel in zorgcentrum 't Dijkhuis 1.

Plaatje 46. Borne rond 1840. Links het katholieke kerkje aan de Koppelsbrink. Het is in 1889 afgebroken, toen de nieuwe kerk aan de Stationsstraat klaar was. Rechts de hervormde Oude Kerk bij de Pellenhof. Onder de hoge bomen was het oude katholieke kerkhof. Daar is tussen 1954 en 1957 de Mariakapel gebouwd. Er liggen nog steeds enkele grafzerken.

De hervormde gemeente

In 1621 wordt de Oude Kerk echt hervormd. De katholieken moeten voor de zondagsmis voortaan naar afgelegen boerderijen in Hertme, Zenderen en Bornerbroek. Ze raken al hun kerkelijke bezittingen kwijt aan de hervormde gemeente. Na de vrede van Munster in 1648 wordt de hervormde overheid langzaam wat minder streng tegen de andere godsdiensten. In 1809, onder koning Lodewijk Napoleon, proberen de katholieken een deel van hun kerkelijke goederen terug te krijgen. Ze willen wel graag de boerderijen en de grond terug, maar niet hun Oude Kerk. Want het onderhoud aan het grote gebouw kost veel geld. Ze hoeven niet bang te zijn: ze krijgen helemaal niets terug.

De joodse gemeenschap

In Borne komen we voor het eerst joodse inwoners tegen in 1748. We lezen hun namen dan in een volkstelling. De oudste grafsteen op de joodse begraafplaats aan de Twijnerstraat is van 1776. De meeste Bornse joden komen uit Duitsland. Ze zijn bijna allemaal arm of heel arm. Ze moeten buiten het dorp wonen, op het Bornse Veld. Dat is het deel van de Grotestraat tussen de Stephanuskerk en de Von Bönninghausenstraat. Rond 1800 komt Salomon Jacob Spanjaard naar Borne. Hij is

een succesvolle zakenman. Omdat hij ook goed kan organiseren, krijgt hij de leiding over de kleine joodse gemeenschap. Eerst houdt de joodse gemeente haar diensten in het huis van David van Gelder, Spanjaards schoonvader. In 1843 wordt er een eenvoudige synagoge gebouwd aan de Ennekerdijk 17. In 1867 komt de eerste echte voorganger (chazan) Migchael Mogendorff. Naast de synagoge, op nummer 15, komt er in 1895 een school voor de joodse leerlingen. En daarnaast (op nummer 13) wordt in 1897 een huis gebouwd voor de leraar. De synagoge wordt een levendig centrum van de joodse gemeente.

Een joods grapje

De synagoge is er gekomen dankzij Jacob Salomon Spanjaard. Hij heeft alles betaald. Aan de muur van de synagoge is nog steeds een verweerd houten bord te zien met een tekst in Hebreeuwse letters. Het is

Plaatje 47. Rabbijn Migchael Mogendorff (1846-1921).

Plaatje 48. Het bordje met de Hebreeuwse tekst aan de gevel van de synagoge.

een regel uit het Oude Testament. Er staat: "Hoe goed zijn uw tenten, Jacob, en uw woningen, Israël!" Zo laten de Bornse joden met een knipoog zien, dat ze heel tevreden zijn met hun nieuwe "tent van Jacob". Bedoelen ze hiermee wel de aartsva-der Jacob uit de Bijbel?

Een droevig einde

De joden leven mee met alles wat in het dorp gebeurt. David van Gelder heeft een textielzaak aan de Grotestraat 212. Zijn huis wordt wel het Vredespaleis genoemd. Als Bornse joden flink ruzie met elkaar hebben, gaan ze naar David van Gelder. Bij de koffie praten ze het uit en dan komt het altijd goed. Lievenboom verkoopt naaimachines en winterjassen. Nathan Spanjaard levert bessensap, kwast, appelwijn en alle soorten puddingpoeder. De paardenslager Dolf van Gelder is een vrolijke man. Hij fluit graag. Iedereen kent hem als de "fluitjör" (fluitjood). Hij woont naast de Klopjeswoningen aan de Koppelsbrink. Nu is daar een plantsoentje.

Plaatje 49. De synagoge aan de Ennekerdijk staat er sinds 1843. Het is de 'tent van Jacob'.

Plaatje 50. Zo ziet de Nieuwe Kerk in de Deldensestraat er van binnen uit.

De joodse Borenaren zijn lid van allerlei verenigingen. Ze spelen mee bij de voetbalclubs. In de harmonie blazen ze hun partijtje mee. Ze spelen viool in "Borne's strijkje" bij bruiloften en partijen. De Van Gelders hebben zelfs een jazzband, de "Gaiety Hoppers", de Vrolijke Springers. De joden hebben veel vrienden in het dorp. Tot de Tweede Wereldoorlog hen wegvaagt. De synagoge moet in 1943, na precies 100 jaar, door de nazi's worden gesloten. Tegenwoordig is het een klein cultureel centrum.

De gereformeerde kerk

In de 19de eeuw zijn er allerlei groepen die zich afscheiden van de hervormde kerk. Een voorbeeld daarvan zijn de gereformeerden. Al voor 1892 komen zij regelmatig bij elkaar. In 1900 ontstaat hieruit de zelfstandige gereformeerde gemeente van Borne. De leden komen bij elkaar in een ruimte in de fabriek van Spanjaard en later in het Gebouw voor Christelijke

Belangen aan de Grotestraat. In 1930 krijgt de gemeente zijn eigen kerk aan de Schaepmanstraat 24.

De hervormde Nieuwe Kerk

In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog komen er veel werkloze mensen uit Drente en andere streken naar Borne. Ze vinden werk in de textiel fabriek van Spanjaard. Er komen ook veel grote gezinnen over. De bevolking van Borne groeit snel. Voor al deze nieuwkomers wordt een nieuwe wijk gebouwd aan de Deldensestraat, 'over het spoor'. Onder hen zijn veel protestanten en socialisten. De gelovigen houden eerst evangelisatiediensten in de boerderij van Jansen Spalink aan de Kerkedennen. De kerkenraad van de hervormde gemeente besluit later tot de bouw van een echte kerk voor de bewoners van de Spanjaardswijk. In 1930 wordt deze Nieuwe Kerk aan de Deldensestraat 76 geopend. Het gebouw heeft een bijzondere plattegrond in de vorm van een kruis.

Protestantse Gemeente Borne

In 2004 zijn drie protestantse kerken in ons land samengegaan. Het zijn de Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken en de Evangelisch-Lutherse Kerk. Ze heten nu samen de Protestantse Kerk in Nederland. In Borne vormen de hervormde en de gereformeerde gemeente nu samen de Protestantse Gemeente Borne. De diensten worden gehouden in de Oude Kerk, Oude Kerkstraat 2, in de Nieuwe Kerk, Deldensestraat 76, en in de kapel van het zorgcentrum 't Dijkhuis.

De doopsgezinde gemeente

Doopsgezinden zijn volgelingen van Menno Simons, die leefde in de 16e eeuw. Daarom worden ze ook wel mennonieten of mennisten genoemd. Ze dopen geen kinderen, maar alleen volwassenen. Het dragen van wapens wijzen ze af. Ze leven eenvoudig en teruggetrokken. Doopsgezinden zien hun kerkgebouw als een huis van 'vermaning'. De predikant 'vermaant' daar de kerkgangers Christus na te volgen. De doopsgezinden

Plaatje 51. De doopsgezinde vermaning aan de Ennekerdijk is gebouwd in 1824.

moesten hun erediensten houden in schuilkerken, onzichtbaar en onhoorbaar vanaf de openbare weg. Net als de katholieken. In het begin komen ze samen in de boerderij De Paaschen in Zenderen. In 1724 mogen ze een schuilkerk hebben aan de Ennekerdijk 27 in Borne. In 1824 bouwen ze op deze plaats een nieuw kerkje (vermaning). Belangrijke doopsgezinde families in Borne zijn Bussemaker, Hulshoff en Ten Cate.

De baptistengemeente

Het geloof van de baptisten bestaat sinds het begin van de 17de eeuw. Ook zij dopen alleen volwassenen. De dopeling wordt daarbij helemaal onder water gedompeld. De eerste Nederlandse baptistengemeente is in 1845 ontstaan in Drente. Hengelo krijgt in 1879 een zelfstandige baptistengemeente. De Bornse baptisten mogen gebruik maken van een zaal in de fabriek van Spanjaard. In 1958 kunnen ze een eenvoudig tweedehands houten gebouwtje kopen. Ze laten het neerzetten aan de Twijnerstraat 6. In 1979 wordt het vervangen door een mooi stenen kerkgebouw.

Op de kaartjes van Borne, Zenderen en Hertme op bladzijde 91 en 92 staan 19 gebouwen, aangegeven met de letters A tot en met U. De doopsgezinde schuilkerk de Paaschen is nummer 11a op bladzijde 92.

Vrome vrouwen

De klopjeswoningen (ca. 1650)

Beroemd

De oude woning aan de Koppelsbrink (nummer 32-34) is misschien wel het meest gefotografeerde huis van Borne. Het is prachtig gerestaureerd. Met zijn drie houten topgevels en de vakwerkmuren doet het ons denken aan oude tijden. Toen zagen de meeste huizen in Borne er zo uit. Het is een kleine boerenwoning met twee uitgebouwde 'kamers' aan de straatkant.

Klopjeswoningen

Het is de bekende klopjeswoning van Borne. Ze zijn genoemd naar de kloppen of klopjes die hier in de aangebouwde 'kamers' woonden. Er is nog een tweede klopjeswoning. Het is een eenvoudige hut, verscholen in het eikenbosje op de Meijershof, achter de huizen Koppelsbrink 10 en 12. Dit gebouwtje is zwaar in verval geraakt. Het lijkt wel of het door iedereen is vergeten.

Plaatje 52. De klopjeswoningen aan de Koppelsbrink.

Verhaal 12

Klopjes

Kloppen waren ongetrouwde vrome katholieke vrouwen. Vanaf 1581 komen ze in heel Nederland voor. De gereformeerde overheid maakt het de katholieken moeilijk. De klopjes zetten in het geheim het werk van de priesters voort. Ze nemen allerlei taken van hen over. De meesten kunnen lezen en schrijven en komen vaak uit goeie families. Ze geven godsdienstonderwijs aan de kinderen, gaan bij zieken op bezoek. Ze bidden bij de sterfenden en voor de overledenen. In de kerk gaan ze voor in het gebed. Ze worden daarom in het Twents ook wel *bir-janneukes* (bid-Janna'tjes) genoemd. Sommigen geven daarnaast ook gewoon onderwijs en handwerkles. Zo houden ze het katholieke geloof en de zielzorg stilletjes in leven. De naam 'klop' komt misschien uit het Nieuwe Testament. Daarin staat dat Jezus op de harten van de mensen klopt om een beroep op hen te doen. Een goed christen zal de deur van zijn of haar hart voor Hem opendoen, zoals de 'klopjes'.

Geëmancipeerd

Een klopje is geen non of kloosterzuster, maar een vrome onafhankelijke vrouw. Ze is haar eigen baas en verdient haar brood met spinnen, weven en naaien. Ze hoeft geen verantwoording af te leggen aan een echtgenoot, aan een bisschop of aan de overste van een klooster. Ze is een geëmancipeerde vrouw, die zich in dienst stelt van de katholieke samenleving. Klopjes wonen in eenvoudige woningen, meestal in de buurt van hun ouderlijk huis. Zoals de Meijersklop.

Intrede

Een vrouw die klop wil worden, gaat naar de pastoor. Ze zegt hem, dat ze voortaan wil leven als 'geestelijke maagd'. Tegenover de pastoor belooft ze plechtig dat ze geen seksuele relatie zal aangaan. Dat gebeurt in een feestelijke kerkdienst, waar iedereen bij is. De pastoor legt een kroontje van bloemen op haar hoofd en geeft haar een eenvoudige zilveren ring. Ze is nu ingetreden in de 'kloppenstaat'. Nu kan ze haar werk in de paro-

Plaatje 53. Deze hut in het bos bij de Meijershof heet de 'Meijersklop'. Rond 1760 laat Herman Helmich het huisje bouwen voor zijn dochter Geertruid. Ze gaat er wonen als klopje. Herman is de hofmeier die op de Meijershof woont. Geertruid woont dus eigenlijk in de achtertuin van het huis haar ouders.

nu nemen de mannen het heft weer in handen. Voor de kloppen die hun werk zelfstandig doen, is er dan geen plaats meer. Ze moeten ophouden met hun werk en maar naar een klooster gaan. In heel Nederland doen de kloppen dat, behalve de kloppen in Twente. Toch wordt ook hier hun werk langzamerhand overgenomen door de priesters. Mandjes-Engel overlijdt in 1890 als laatste klop van Borne. Ze is dan 64 jaar oud.

chie beginnen. Als ze overlijdt, worden het bloemenkroontje en de ring bij haar in de kist gelegd.

Kloppen in Borne

In de 17de eeuw komen er steeds meer kloppen. Dat heeft te maken met de verdere verspreiding van de Reformatie. De overheid laat de kloppen oogluikend hun gang gaan. Aan het eind van de 19de eeuw zijn er in heel Twente wel 450 kloppen. In Borne zijn er 30 bekend en in Zenderen drie. Ze wonen in klopjeswoningen. Daar zijn er maar twee van overgebleven in Borne.

De klop in de hut op de Meijershof wordt de Meijersklop genoemd. Hier woont lang geleden Geertruid Helmich. Deze dochter van de hofmeier Herman Helmich is geboren in 1735 en overleden voor 1812.

Van de kloppen aan de Koppelsbrink kennen we Grote Sien, Zonder-Klop, Kniepstiene, Naatje en Aalderinks Miejke. Ook de laatste klop van Borne, Mandjes-Engel, woonde hier. Misschien is ze zo genoemd, omdat ze vaak een mandje met zich meedroeg. Zij heette eigenlijk Engeline Roelvink. Vroeger hadden de meeste mensen in Borne een bijnaam.

Het einde

Vanaf 1853 komen er in Nederland weer bisschoppen. Eeuwenlang hebben de kloppen zich ingezet voor de katholieken in hun eigen plaats. Iedereen is blij met deze vrouwen. Maar

Plaatje 12-3. Dit klopje heet Dika. Ze deed de huishouding op de havezate Herinckhave in Fleuringen. Daar hangt ook dit portret. Ze is afgebeeld in haar eenvoudige kleding. Haar mutsje met de geplooid kraag heet een cornet. Ze draagt een halsketting met Jezus aan het kruis. Het is heel bijzonder dat er een schilderij van haar gemaakt is.

Op het kaartje van Borne op bladzijde 91 is de plaats van de klopjeswoningen aan de Koppelsbrink aangegeven met de letter B, de Meijersklop heeft de letter D.

'Alles weeft en spint hier'

Huiswevers en fabrikeurs (1675)

Een oorlog die 80 jaar duurde

In de 16de eeuw horen de Nederlanden bij het Spaanse Rijk. De Nederlanden bestaan dan uit Nederland, België en Luxemburg. De Spaanse koning Filips II is ook ónze koning. In Nederland hebben veel mensen het gereformeerde geloof. Filips is zelf katholiek en noemt deze mensen 'kettters'. Hij laat hen streng bestraffen en opsluiten in de gevangenis.

Opstand

De mensen worden zo kwaad, dat ze in opstand komen. Koning Filips stuurt een strenge Spaanse generaal, de hertog van Alva, om de rust te herstellen. Hij komt met tienduizend soldaten. Wie nog steeds niet wil luisteren, wordt zwaar gestraft. Veel mensen krijgen zelfs de doodstraf.

Plaatje 55. Spaanse soldaten in hun prachtige uniformen.

Verhaal 13

De edelman prins Willem van Oranje huurt een leger en valt in 1568 voor de eerste keer de Spanjaarden aan. Het sterke Spaanse leger geeft zich niet gauw gewonnen. Pas in 1648, na tachtig jaar, wordt er eindelijk vrede gesloten in de Duitse stad Munster.

De oorlog in Twente

Ook Twente heeft zwaar te lijden van deze Tachtigjarige Oorlog. Dat is vooral een gevolg van de strijd om Oldenzaal. Oldenzaal is dan de belangrijkste stad van Twente. Tussen 1568 en 1626 hebben Spaanse en Nederlandse soldaten om de beurt de stad veroverd en een tijd lang bezet gehouden.

Plunderingen en verwoestingen

De Spaanse en ook de Nederlandse soldaten krijgen vaak niet op tijd betaald voor hun werk. Ze plunderen dan de wijde omgeving rond Oldenzaal, op zoek naar eten en geld. Ze roven het vee. Ze steken de boerderijen in brand en nemen de boeren gevangen. Die komen pas weer vrij als er hoge losprijs is betaald. Als de familie die niet kan betalen, springt het hele dorp bij. In 1626 zijn de Spanjaarden voorgoed uit Twente verjaagd. Het normale leven komt weer op gang. Gelukkig is er niet 80 jaar lang achter elkaar oorlog geweest in Twente.

Borne blijft gespaard

Als de Spanjaarden weg zijn, kunnen de mensen de schade herstellen. Die is groot. In 1600 blijkt een vijfde deel van alle Twentse boerderijen verwoest of verarmd te zijn. Veel boeren moesten vluchten en kunnen het land niet meer bewerken. Hun akkers raken overwoekerd door onkruid. De mensen zeggen dan: "Het land ligt woest." Maar in Borne en ook in Almelo is er weinig schade aan de boerderijen en de akkers liggen er goed bij. De meeste boeren hebben hun akkers goed onderhouden. Ze moeten wel, want ze zijn horig en mogen daarom hun boerderij niet verlaten.

De mensen in Borne hebben weinig last gehad van de vijand.

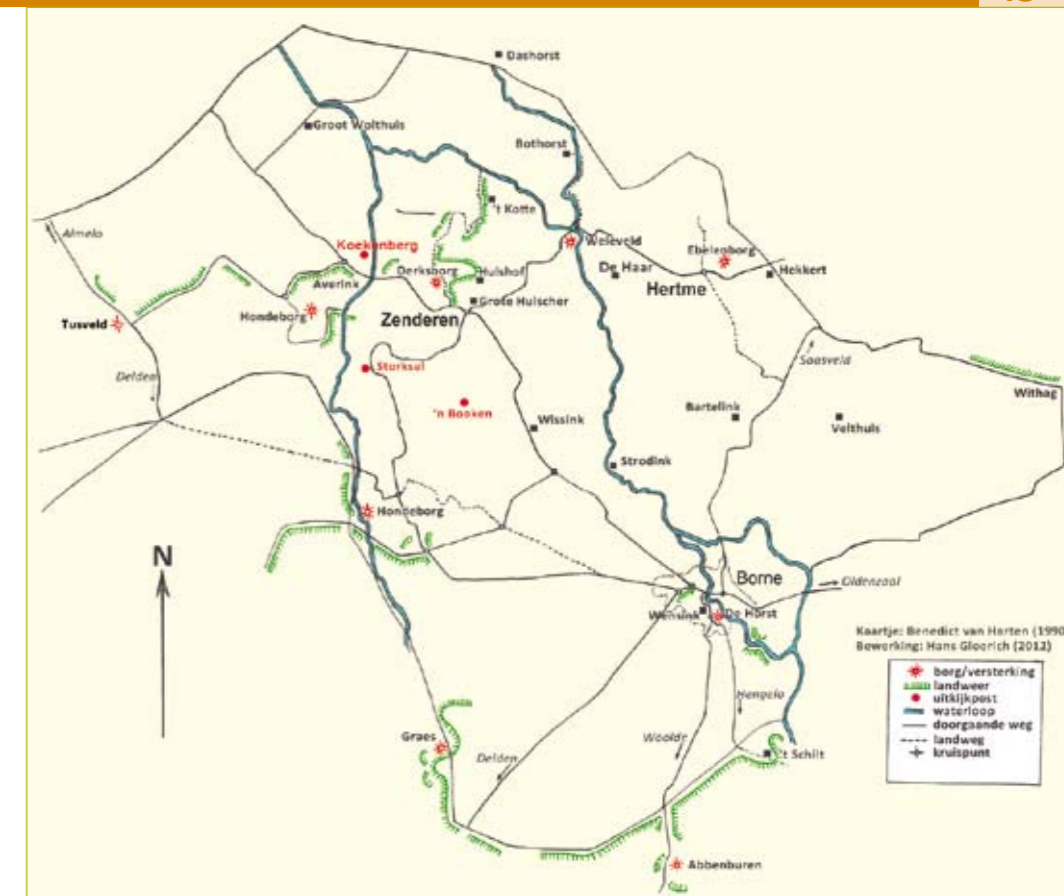
Ze hebben op veel plaatsen landweren opgeworpen. Landweren zijn hoge aarden wallen die begroeid zijn met dicht struikgewas. Een vijand moet er omheen lopen en krijgt aan het einde van de wal een 'hartelijk' welkom. Borne is daarvoor goed beschermd. Bij Graes en bij de kruising van de Burenweg en de Veldweg zijn nog resten van een landweer te zien.

Vlas en linnen

Elke boer heeft wel een stukje vruchtbare grond dicht bij huis, waarop hij vlas verbouwt. Vlas lijkt wel wat op gras. Het is een plant die wel 80 tot 120 centimeter hoog wordt. Van de lange sterke vezels wordt garen gesponnen op een spinnenwiel. Het spinnen is een werkje voor de vrouwen en de meisjes. Dat doen ze vooral tijdens de lange en donkere dagen in de wintertijd bij het open vuur op de deel. Van het garen worden lange lappen linnen geweven. Op veel boerderijen is wel een kamertje met een weefgetouw. Het weven is mannenwerk. Maar alleen in de wintertijd, als er geen werk op het land te doen is. De boerin naait van het linnen haar eigen lakens, ondergoed en andere kledingstukken. Die hoeft ze dan niet te kopen. Alles is voor eigen gebruik.

Alles weeft en spint in Borne!

Veel boerenzoons die geen werk in de landbouw meer kunnen vinden, worden wever. Het linnen dat zij weven, is nu niet meer voor eigen gebruik. Het wordt verkocht aan opkopers. Veel wevers werken eerst nog op de boerderij van hun ouders, maar verhuizen later naar het dorp. Ze worden huiswevers genoemd. Er komen steeds meer wevers in Borne. Borne wordt zo het oudste centrum van de textielnijverheid in Twente. Bezoekers zeggen: "Alles spint en weeft hier!"

Plaatje 56. In de Tachtigjarige Oorlog zijn er in de omgeving van Borne veel landweren en andere versterkingen aangelegd om indringers buiten de deur te houden. Daarom heeft Borne minder van de oorlog te lijden gehad dan andere plaatsen in Twente.

Fabrikeurs kopen het linnen

De wevers krijgen vaak de garens van de man die later ook het geweven linnen opkoopt en een weefloon betaalt. Zo'n opkoper wordt ook wel linnenreder of fabrikeur genoemd. De fabrikeurs verkopen de stoffen door aan klanten in de grote steden. Ze verdienen daarmee heel veel geld, maar de wevers moeten hard werken voor een klein loon.

Plaatje 57. Als je goed kijkt kun je hier en daar nog een landweer zien. Dit is een oude landweer bij het Graes in Azelo.

Zenderen, Hertme en Bornebroek is het aantal gezinnen dan zelfs drie keer zo groot als in 1675. Maar er zijn veel te weinig huizen voor al die gezinnen. Daarom wonen er mensen in elke stal en elke schuur. De armoede is onvoorstelbaar.

Fabriekur Bussemaker

De bekendste fabriekur in Borne is Jan Bussemaker. Wij noemen zijn huis nu het Bussemakerhuis. Het doet denken aan de glorie van de huiswevers in Borne, die zo hard gewerkt hebben. Ja, voor de fabriekurs!

Plaatje 58. De wever, zoals Vincent van Gogh hem in 1884 schilderde.

Op het kaartje van Borne op bladzijde 91 is de plaats van de landweer in Buren aangegeven met 13, het Bussemakerhuis met 16.

Stinkend rijk en straatarm

In 1675 bereikt de textielnijverheid in Borne zijn hoogtepunt. De Bornse fabriekurs behoren dan tot de rijkste inwoners van heel Twente. Maar de andere inwoners van Borne zijn het armst van alle Twentenaren. Bijna de helft van alle gezinnen is zelfs zo arm, dat de kerk hun wat geld moet geven om eten te kopen.

Een kort hoogtepunt

Nog geen tien jaar later vertrekken veel fabriekurs naar Almelo. Daar zijn betere vaarwegen. De meeste linnen stoffen worden immers vervoerd per schip. Dat is veel goedkoper dan met paard en wagen over de slechte wegen. De beken tussen Borne en Almelo zijn ondiep en staan in de zomer vaak lange tijd droog. Almelo heeft een betere vaarweg naar de stad Zwolle. Van Zwolle kun je gemakkelijk over de IJssel naar Deventer en over de Zuiderzee naar Amsterdam en andere grote steden in het westen van het land. Daar wonen de beste klanten van de fabriekurs. Wonen in Almelo is dus voordeliger voor de fabriekurs. Maar voor de Bornse wevers is het slecht.

Veel mensen, te weinig woningen

Tussen 1600 en 1675 groeit de bevolking bijna niet. Er wonen dan ongeveer 400 mensen in het dorpje. Na 1675 groeit het aantal inwoners door de textielnijverheid enorm. 75 Jaar later is het aantal gezinnen in het dorp verdubbeld. Er wonen in 1750 al meer dan 1.000 mensen in Borne. In de buurschappen

Bornse 'Melbuuln'

Grutterij Erven Ten Cate (1744-1967)

De bijnaam van de Bornsen

Schuin tegenover de toren van de Oude Kerk van Borne lag vroeger de fabriek van de Erven ten Cate. Daar werden van granen voedingsproducten gemaakt voor mens en dier, zoals allerlei soorten meel. De fabriek heeft hier bijna 225 jaar bestaan: van 1744 tot 1967. Aan dit bedrijf danken de inwoners van Borne hun bijnaam *Melbuuln*, meelzakken. Vooral Hengeloërs uit Hengelo noemen de Bornenaren zo en die noemen op hun beurt Hengeloërs *Hengeler Weend*. Dat betekent 'opscheppers'. Het zijn gelukkig maar bijnamen, geen scheldwoorden. Als mensen elkaar zo noemen, doen ze dat met een glimlach.

Boekweitpannenkoeken

De fabriek van Ten Cate is een grutterij: daar worden grutten gemaakt. Grutten zijn boekweitzaadjes die in kleine stukjes zijn gebroken. De zaadjes lijken op kleine beukenootjes en zijn ongeveer zes millimeter lang. Boekweit was vroeger een populair gewas, omdat het kan worden verbouwd op onvruchtbare grond zonder bemesting. Uit de roze bloemen van de boekweitplant halen de bijen honing. Vroeger aten de mensen veel grutten. Ze koken de grutten met melk tot een dikke pap of snijden de grutten in plakken die ze eten met stroop en boter. Bekend en lekker is ook de grote dikke boekweitpannenkoek. Behalve grutten maakte Ten Cate ook boekweitmeel, boekweitvlokken, broodroggemeel, tarwemeel, pannenkoekmeel, pluimveevochtendvoer, varkensmeel, kippenvoer, vogelvoer en geglansde rijst.

Plaatje 59. Aan deze boekweitplant met roze bloemen groeien de boekweitvruchtjes.

Verhaal 14

Plaatje 60. Tot 1744 heeft Gerrit ten Cate een grutterij op De Bongerd. Hij verhuist in dat jaar naar de Potkamp bij de Oude Kerk, midden in Borne. Deze foto van de Bongerd is tweehonderd jaar later gemaakt. Het grote gebouw links heeft muren met zware houten balken, die de muren in kleine vakken verdelen. Dat heet vakwerkbouw. Vroeger waren alle boerderijen zo gebouwd. Het bruggetje gaat over de Bornse Beek. De gebouwen zijn afgebroken.

Van de Bongerd naar de Potkamp

Gerrit ten Cate is de oprichter van de grutterij. Zijn bedrijfje staat eerst op de Bongerd in de Bornsche Maten, ongeveer op de hoek van de Bongerdsweg en de Bornsche Beeklaan. In 1744 verhuist hij naar het dorp. Hij koopt daar een huis en grond in het buurtje de Potkamp, dicht bij het haventje aan de

Plaatje 61. De grutterij van de Erven ten Cate, gezien vanaf de toren van de Oude Kerk. Vooraan staat het woonhuis van de familie Hulshoff. Op de achtergrond zie je De Keizerskroon aan het Dorsetplein.

Marktstraat. Omdat hij geen kinderen heeft, verkoopt hij zijn zaak in 1790 aan zijn neef Abraham ten Cate. Naar hem is later de Abraham ten Catestraat genoemd.

Abraham ten Cate

Abraham is een goede zakenman. Hij krijgt steeds meer klanten en moet zijn zaak uitbreiden. Eerst koopt hij het oude kostershuis van de Hervormde Kerk. Het is een boerenhuis op de hoek van de Potkampstraat en de Oude Kerkstraat. Het dient eerst

Plaatje 62. Dit zijn boekweitvruchtjes die uit hun doppen zijn gehaald.

als woonhuis, later als paardenstal en magazijn. In 1969 is op de zolder van deze schuur de jongerensociëteit 't Grutje begonnen. (Is dat geen goede naam voor een clubgebouw op deze plaats?) De bekendste uitbreiding is wel het grote pakhuis en de rijstpellerij op de hoek van de Grotestraat en de Abraham ten Catestraat. Het is altijd spannend om te zien hoe de zware *melbuuln* naar boven of beneden worden getakeld.

Plaatje 63. Zijn lijf is een volle dichtgeknoopte meelzak en hij kauwt op een korenaar. Dit is het beeldje van de Bornse Melbuulman. Het is gemaakt door Tenax in Veghel.

De familie Hulshoff

Als Abraham ten Cate overlijdt, zet zijn ongehuwde dochter Geeske de zaak voort. Zij neemt haar jonge neef Bram Hulshoff in het bedrijf. Bram neemt de leiding in handen en doet het zó goed dat zijn tante hem tot erfgenaam maakt. In 1866 trouwt Bram Hulshoff met zijn nicht Margaretha Hendrika ten Cate. Hij draagt in 1917 de grutterij over aan zijn drie zoons.

Het einde

Door de concurrentie van grotere bedrijven moet Erven ten Cate in 1967 sluiten. Alle bedrijfsgebouwen zijn kort daarna gesloopt. Zij maken plaats voor een nieuw woonwijkje op de Potkamp, dat met zijn smalle straatjes het karakter van Oud-Borne versterkt.

Plaatje 64. Het pakhuis en de rijstpellerij van Ten Cate op de hoek van de Grotestraat en de Abraham ten Catestraat.

Op het kaartje op bladzijde 91 is de plaats van de grutterij Ten Cate aangegeven met 14a, de rijstpellerij met 14b. Bij 14c heeft tot 1744 de oude grutterij op de Bongerd gestaan.

Heisa om de zusjes Hesselink

Religieuze onverdraagzaamheid (1774-1778)

Onverdraagzaam tegen mensen met een ander geloof

Er zijn altijd mensen die zich bemoeien met het geloof van anderen. Vooral wanneer die een ander geloof of een andere overtuiging hebben dan zichzelf. Bijvoorbeeld als die ander moslim is of joods of hindoe of atheïst. Als mensen een ander geloof hebben, mogen ze dat van hen niet in het openbaar laten zien. Ze mogen bijvoorbeeld geen hoofddoekje dragen, geen keppeltje of een ander kledingstuk dat bij hun geloof hoort. Ook aan de gebouwen waar zij bijeen komen mag je daarvan niets zien of horen aan de buitenkant. Of het nu een kerk, een moskee, een synagoge of een tempel is. Zulke mensen noemen we onverdraagzaam.

Plaatje 66. Dit is de boerderij waar de zusjes Hesselink in de 18de eeuw woonden, aan het eind van de Prins Bernhardlaan in Borne.

Ook vroeger al

Dat was vroeger ook al zo. Daar zijn veel voorbeelden van. Meestal loopt dat niet goed af. In de Tweede Wereldoorlog zijn het vooral de joden die hiervan slachtoffers zijn. Zes miljoen joodse mensen zijn toen vermoord, alleen omdat ze joods waren. In de zestiende eeuw veroordeelt de rooms-katholieke kerk de protestanten als ketters. De kerk veroordeelt veel protestanten ter dood. Ze worden levend verbrand. Een tijd later komen de protestanten in ons land aan de macht. Nu zijn de rollen omgekeerd. De protestanten willen geen katholieken in het bestuur van het land, de provincies, de steden en de dorpen. Alleen omdat ze katholiek zijn.

Hoe was dat in Borne?

Zo erg was het in Borne allemaal niet. Maar ook Borne heeft zijn voorbeeld van onverdraagzaamheid. Rond 1775 is de drost van Twente hier de hoogste baas. Zijn naam is graaf Sigismund van Heiden Hompesch. Hij is zelf hervormd en maakt het de katholieken moeilijk.

Het gezin Hesselink

In die tijd woont in Borne het gezin van Jan Hesselink en zijn vrouw Aleida Elhorst. Ze wonen in een boerderij aan het eind van de Prins Bernhardlaan. Jan Hesselink is hervormd, zijn vrouw Aleida katholiek. Hun drie dochters worden hervormd opgevoed. Dat gaat goed, totdat hun vader in 1774 overlijdt. De zusjes besluiten dan over te gaan naar de kerk van hun moeder. Ze willen ook katholiek worden. De drost hoort ervan en wil daar een stokje voor steken. Hij laat de meisjes bij hun moeder weghalen en onderbrengen bij twee hervormde pleeggezinnen in Borne en Delden.

Vlucht naar het Munsterland

De Bornse katholieken zijn verontwaardigd. Sommigen maken een hoop lawaai en gooien 's avonds de ruiten in bij het pleeggezin. De drost grijpt in en laat de katholieke kerk van Borne

Verhaal **15**

sluiten. Die staat niet in Borne. Het is een eenvoudige boerenschuur op de Kolk in Hertme. De zusjes Hesselink zijn bang dat hun iets overkomt. Ze vluchten samen de grens over naar Munsterland. In die streek in Duitsland regeert de bisschop van Munster. Bijna alle mensen zijn daar katholiek. De meisjes zijn er veilig voor de drost. Die is woedend dat de meisjes zijn gevlucht. Hij laat nu ook de kerk van Delden sluiten.

De kerken moeten dicht blijven

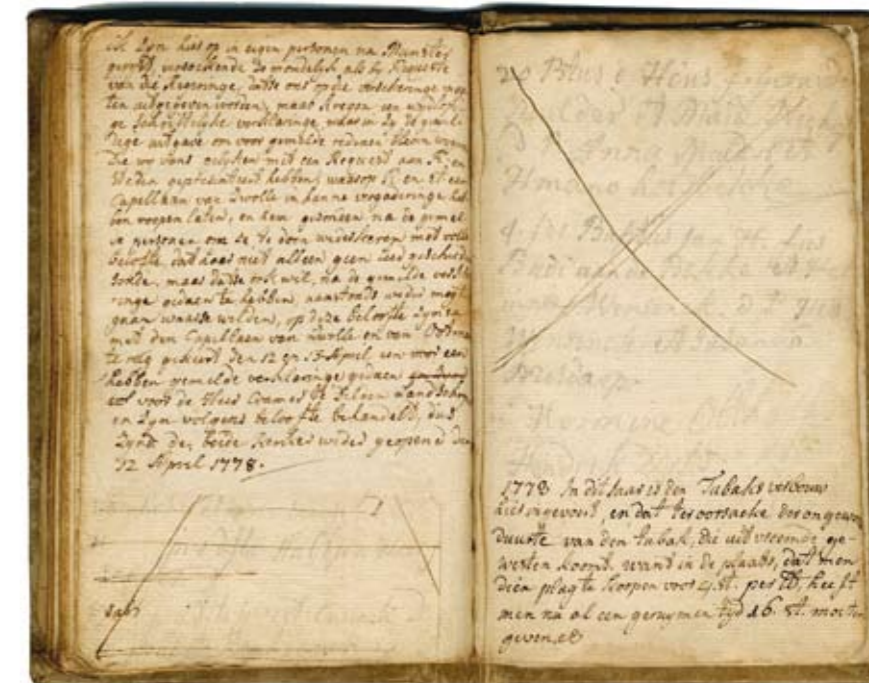
De kerken van Borne en Delden blijven dicht totdat de zusjes naar Borne zijn teruggekeerd, beveelt de drost. Als hij hoort dat één van de zusjes uit het Deldense pleeggezin in Munsterland is overleden, mag de kerk van Delden weer open. Ook het bestuur van de provincie Overijssel bemoeit zich er mee. De twee andere zusjes, Anna en Geertruida, moeten voor het eind van het jaar in Borne terug zijn. Anders wordt de pastoor van Borne, Gerard Hommels, en ook andere Twentse priesters ontslagen.

Pastoor Hommels krijgt de schuld

Maar de meisjes komen niet terug. Pastoor Hommels krijgt de schuld. De drost ontslaat hem en benoemt in zijn plaats de Deldense kapelaan Hendrik Lammering. Als Anna en Geertruida in maart 1775 nog steeds niet terug zijn, ontslaat de drost ook pastoor Lammering. De kerken van Borne en Delden moeten dicht. Moeder Hesselink maakt zich grote zorgen. Ze gaat met twee flinke mannen op reis naar Munsterland om haar dochters terug te halen. De meisjes hebben hun moeder erg gemist. Ze gaan met haar mee terug naar huis in Borne. De katholieken mogen nu hun kerken weer gebruiken.

Dienstmeisjes bij de drost

Maar Anna en Geertruida mogen van de drost niet thuis bij hun moeder wonen. Ze moeten naar een tante in Zenderen. Daar worden ze hervormd opgevoed en ze moeten naar de hervormde kerk. In oktober 1775 vindt de drost Anna en Geertruid oud

Plaatje 66. Pastoor Hendrik Lammering heeft de geschiedenis van de zusjes Hesselink opgeschreven in een dagboekje. Zo weten we wat er met hen gebeurd is. Hij gebruikte het boekje ook voor aantekeningen over dopen en begrafenissen. Dat zijn de regels die hij met potlood schreef. De opmerking op het rechter blad onderaan is heel bijzonder. De pastoor schrijft daar, dat mensen in Borne in 1778 zelf tabak zijn gaan verbouwen, omdat de tabak uit het buitenland nu onbetaalbaar is. De tabak is in korte tijd vier keer zo duur geworden.

genoeg om als dienstmeisje te gaan werken. De oudste zus is dan 22 jaar, de jongste 16 jaar oud. Maar ze mogen niet gaan werken waar ze willen. De drost neemt hen zelf als dienstmeisje in huis op zijn kasteel in Ootmarsum. Het lijkt wel of ze daar gevangen zitten.

Weer naar Munsterland

Meer dan een jaar lang gaat het goed. Tot Anna en Geertruid weten te ontsnappen, midden in de nacht van 30 december 1777. Het is een strenge winter. Ze hebben gezien dat het ijs op de slotgracht rondom het kasteel sterk genoeg is. Ze pakken snel wat kleren en eten bij elkaar. Voorzichtig lopen ze in het donker over het ijs naar de overkant. Ze zijn vrij! Na een lange

Plaatje 67. Het kasteel Huis Ootmarsum. Hier woonde de drost van Twente, Van Heiden Hompesch, waar de zusjes Hesselink als dienstmeisje moesten werken. Het is hier te zien op een schilderij van Meindert Hobbema uit 1670. Het huis is afgebroken in de eerste helft van de 19de eeuw. Deskundigen zeggen dat de schilder wel erg veel fantasie had.

voettocht komen ze weer aan in Munsterland. Ze weten dat ze daar welkom zijn.

De drost is woedend

De volgende ochtend ontdekt de drost de verdwijning van zijn dienstmeisjes. De baas van Twente is woedend. Hij dreigt de kerken van Borne en Ootmarsum te sluiten, als de zusjes niet binnen één week terug zijn. En hij stuurt een knecht naar Duitsland om hen te zoeken. Die vindt Anna in het plaatsje Alstätte en Geertruid in Ahaus. Maar ze weigeren mee terug te gaan naar het kasteel in Ootmarsum. Dan voert de drost zijn dreigement uit. Op 19 januari 1778 laat hij de kerken van Ootmarsum en Borne sluiten.

De bisschop van Munster

De beide pastoors zijn bang dat hun kerken lange tijd gesloten blijven. Hun gelovigen kunnen dan niet naar de kerk om de kerkdiensten bij te wonen. Daarom schrijven ze samen een brief naar de bisschop van Munster. Ze vragen hem om ervoor te zorgen dat Anna en Geertruid naar Ootmarsum worden teruggebracht. En als het moet, zelfs met dwang. De drost heeft de pastoors gezegd, dat de meisjes geen straf krijgen als ze terug zijn. Ook niet als ze katholiek willen blijven. De drost zit blijkbaar toch in zijn maag met de geschiedenis. Maar de bisschop wijst het verzoek om de meisjes terug te sturen af. Hij vindt dat de meisjes oud en verstandig genoeg zijn om zelf te beslissen wat ze willen.

Hoe moet dat nu met Pasen?

De pastoors schrijven nu een brief aan het hoogste bestuur van de provincie. Maar ze krijgen als antwoord dat de vluchtelingen eerst terug moeten komen. De kerken blijven nog steeds gesloten. De katholieken van Borne en Ootmarsum maken zich grote zorgen. Over enkele weken al is het Pasen. Dat is het belangrijkste feest van het jaar. Ze zijn bang dat ze dan niet naar de kerk kunnen. Hoe moet dat nu?

Een goede afloop

We weten niet precies hoe het verder is gegaan. Er zijn twee verschillende verhalen over. Pastoor Lammering schrijft in zijn dagboek dat het provinciebestuur een priester naar Duitsland heeft gestuurd om Anna en Geertruid op te halen. Ze gaan met hem mee, omdat hij belooft dat ze hun eigen geloof mogen kiezen. Volgens een andere schrijver heeft de ambassadeur van Oostenrijk er met de regering in Den Haag over gesproken. Hoe dan ook, een week voor Pasen in 1778 mogen de kerken na bijna drie maanden eindelijk weer open. Nog nooit hebben de katholieken van Borne en Ootmarsum met Pasen hun herrezen Heer zo luidkeels gedankt en geprezen.

Pastoor Hommels gaat met pensioen

Pastoor Hommels trekt zich terug in zijn woonhuis achter het erve Bartelink in Hertme en overlijdt daar in 1790. Hij heeft dit huis met een eigen kapel laten bouwen in 1763. De huiskapel is later afgebroken. Op deze plek is het zogenaamde Juffershuis gebouwd. Dat is er nu nog steeds.

Pastoor Lammering krijgt een kerk

Hendrik Lammering volgt pastoor Hommels op. Hij is pastoor van Borne, maar hij woont op de Kolk in Hertme en daar is ook zijn schuurkerk. In 1785 krijgt hij van de drost toestemming om een nieuwe kerk te bouwen in Borne. Zijn pastorie is het huis Koppelsbrink 30. De kerk stond er naast, waar nu een grote tuin

is. De kerk is afgebroken in 1889. Een jaar eerder is de nieuwe Stephanus aan de Stationsstraat in gebruik genomen. In 1801 krijgt ook Hertme een echte kerk.

Plaatje 68. Een vroom plaatje van Jezus die bij iemand aanklopt. Boven hem staat het Latijnse woord PAX. Dat betekent 'vrede', maar daar had de drost van Twente geen boodschap aan.

Plaatje 69. In dit huis woonde pastoor Hommels van Borne tot zijn dood in 1790. Het huis wordt het Juffershuis genoemd. Het staat bij het erve Bartelink in Hertme.

Op het kaartje op bladzijde 91 is de plaats van de boerderij Hesselink aangegeven met 15a. Op het kaartje op bladzijde 92 is het Juffershuis bij het erve Bartelink aangegeven met 15b.

Een voorname bedrijfswoning

Het Bussemakerhuis (1779)

Plaatje 70. Het Bussemakerhuis, Ennekerdijk 15.

Verhaal **16**

Een bijzonder huis

Op nummer 11 aan de Ennekerdijk staat het Bussemakerhuis. Het is genoemd naar de linnenhandelaar Jan Bussemaker. Hij leefde van 1730 tot 1796. Zijn beroep was fabrikier, een soort tussenhandelaar in textiel. Een fabrikier koopt het linnen van de huiswevers en verkoopt de lappen stof aan klanten in de grote steden. Sommige linnenhandelaren hebben veel geld verdiend. Aan zijn grote en voorname huis kun je zien, dat dit ook voor Jan Bussemaker geldt.

Het huis is heel bijzonder, omdat dit het enige fabrikierhuis in Twente is dat nog niet is afgebroken. Het is ook de enige zichtbare herinnering aan de tijd van de Bornse huiswevers.

De tijd van de huiswevers ligt ongeveer tussen 1600 en 1850. Vanaf 1850 gaan steeds meer huiswevers werken in de textiel-fabriek van Spanjaard. Zij zijn dan fabriekswevers geworden.

Jan en Trijntje

Jan Bussemaker trouwt in 1763 met Trijntje Hulshoff. Ze krijgen twee kinderen, Adam en Martje. In de voorgevel van het huis zie je een grote rechthoekige steen met een grappig halfroond raampje erboven. In de steen is een grote krans van bladeren uitgehouwen met het jaartal 1779. Daarbinnen zijn de namen van het echtpaar gebeiteld. Op de hoeken staan de beginletters van de namen van hun twee kinderen A.B. en M.B.

Grote verbouwing in 1779

Op deze plaats staat al in 1655 een laag dubbel woonhuis. De zaken van Jan Bussemaker gaan uitstekend. Hij laat in 1779 de dubbele woning verbouwen tot één groot woonhuis met een ruimte voor zijn bedrijf. Het huis krijgt een mooie gevel, een nieuw dak en een stoep met twee treden. De bovenkant van de gevel lijkt wel wat op een kerkklok. Daarom wordt zo'n gevel een klokgevel genoemd. De muren zijn van baksteen, maar er zijn ook versieringen van zandsteen. Dat komt helemaal uit Bentheim in Duitsland en is dus erg duur.

Plaatje 71. De steen in de gevel van het Bussemakerhuis

Een bedrijfswoning

Achter de grote voordeur is een lange en brede gang van wel twintig meter lang. Die loopt midden door het huis en heeft een vloer van Bentheimer zandsteenplaten. De indeling van het huis is heel handig. Links van de gang is het woongedeelte. Rechts liggen de bedrijfsruimten. Met hun kruiwagen brengen de huiswevers de opgerolde lappen stof naar binnen die ze voor Jan Bussemaker hebben geweven.

Rechts de zaak

De wevers leveren hun linnen lappen af in de kamer rechts vooraan, bij de straat. Vanaf een verhoging achter in de kamer bekijkt Jan Bussemaker nauwkeurig de uitgerolde lappen stof. Er mogen geen weeffouten en oneffenheden in zitten. Dan keurt hij de lap af en krijgt de wever minder weefloon. Niets ontsnapt aan zijn aandacht in het heldere licht dat door het grote raam naar binnen valt. Het linnen dat is goedgekeurd gaat naar de opslagzolder op de bovenverdieping. Tussen de vloeren is een donkere ruimte voor de geverfde stoffen, zodat ze niet kunnen verkleuren door het daglicht. In de nok van het dak hangt nog steeds de sterke takel van eikenhout. Daarmee

worden de goederen naar boven gehesen. De takel wordt wel 'luiwerk' genoemd. Luien betekent ophijsen.

Links de woning

Aan de linkerkant van de gang zijn de kamers waar het gezin van Jan Bussemaker woonde. Daar is woonkamer met de bedstee. Daarachter is de keuken. Alles is heel eenvoudig en sober ingericht. Het geloof van de familie Bussemaker schrijft dat voor. De familie is lid van de doopsgezinde gemeente. Hun kerk staat wat verder aan de Ennekerdijk, op de hoek van de Brinkstraat. Doopsgezinden noemen hun kerkgebouw niet 'kerk', maar 'vermaning'. Hun dominee 'vermaant' zijn kerkgangers om het goede voorbeeld Jezus Christus na te volgen.

Plaatje 72. Een weefgetouw waarop een lap damast wordt geweven. Wat een prachtig en ingewikkeld weefpatroon!

Bijna niets veranderd

Het is heel bijzonder dat het Bussemakerhuis van binnen bijna niet is veranderd. Meer dan 230 jaar lang. Nou ja, in plaats van een poepdoos is er natuurlijk een modern toilet gekomen. En elektriciteit, en warm en koud stromend water. Maar de inrichting is nog van toen. Dat komt omdat de familie Bussemaker er meer dan honderd jaar heeft gewoond. Ze waren zuinig op hun huis en hun meubels. En dat waren de mensen die er na de Bussemakers woonden ook. Daarom kun je nu nog zien hoe het lang geleden was.

Ga maar eens kijken!

Het Bussemakerhuis is nu een prachtig museum. Je kunt er zien hoe vroeger een doopsgezinde fabrikant en zijn gezin woonde en werkte. Er staat nu ook een aantal weefgetouwen. Sommige zijn honderden jaren oud. Ze komen van Twentse boerderijen. De boeren moesten toen in de wintermaanden een centje bijverdienen met weven. Op die weefgetouwen laten de mensen van het museum je zien hoe het weven gaat. Misschien mag je zelf ook wel een stukje doen.

Plaatje 73. Deze takel in het Bussemakerhuis wordt 'luiwerk' genoemd.

Op het kaartje op bladzijde 91 is de plaats van het Bussemakerhuis aangegeven met 16.

Gezondheid, hygiëne en gemak

Dokters en nutsvoorzieningen (1781-1960)

Verhaal **17**

Ziekte en wetenschap

Eeuwenlang worden mensen ziek zonder te weten hoe dat komt en wat ze eraan kunnen doen. Meestal gaat het vanzelf over, maar soms ook niet. Lang geleden hebben de dokters nog nooit gehoord van bacteriën, virussen en hygiëne. Dankzij de ontdekkingen van de geleerden weten de dokters steeds meer over allerlei ziekten en hoe je ze kunt genezen. Daardoor worden we tegenwoordig veel ouder dan vroeger. In 1880 werden de mensen in Nederland gemiddeld ongeveer 55 jaar oud, in 2005 ongeveer 78 jaar. De vrouwen een paar jaar ouder, mannen een paar jaar minder oud.

Slechte hygiëne

Ook in Borne is de gezondheid van de inwoners eeuwenlang niet zo goed. Ze leven dicht op elkaar in kleine, bedompte huizen. Ze hebben bijna allemaal wel een koe of een varken, ook midden in het dorp. Met een stinkende mestvaalt voor de deur. Bijna elk huis heeft een put voor het drinkwater, dat soms is vervuild door de mesthopen. Dokters zijn er bijna niet. Wie ziek

wordt, behelpt zich met kruiden, drankjes en smeersels. Of hij wacht tot hij vanzelf beter wordt, met het gebed als steun. De mensen hebben weinig geld. Ze gaan daarom vaak pas naar een dokter als het te laat is.

Plaatje 74. Vliegen verspreiden allerlei besmettelijke ziekten.

Plaatje 75. Dokter Jan Bernard Schoemaker was vanaf 1830 tientallen jaren lang huisarts en apotheker in Borne.

Besmettelijke ziekten

Regelmatig zijn er epidemieën in het land. Veel mensen krijgen dan een besmettelijke ziekte. In de 19de eeuw zijn het vooral ziekten als cholera, tyfus en tuberculose, die veel slachtoffers maken. Van cholera krijg je hevige diarree en moet je vaak overgeven. De volgende dag kun je al dood zijn. Er is weinig tegen te doen. Hoe je met cholera besmet wordt, weten de mensen niet. Wel begrijpen ze, dat het wat te maken heeft met slechte hygiëne. Vooral in arme buurten in de steden vallen veel doden. Daar moeten soms wel tien gezinnen samen gebruik maken van één "secreet". Dat is een sjiek woord voor poepdoos.

Plaatje 76. Bij bepaalde kwalen zette dokter Schoemaker deze bloedzuigers op het lijf van de patiënt. Hij kweekte ze zelf in de vijver bij zijn buitenhuis aan de Hemmelhorst. Tegenwoordig slikken we liever een paracetamolletje.

Plaatje 77. Het huisje in het midden (achter de paal) is het ziekenhuisje aan de Aanslagweg. Het is gebouwd in 1876 voor cholera- of tyfuspatiënten. Het steegje ernaast kreeg de naam Ziekenhuisstraat. Het heette eerst de Bleeksteeg. Het pad rechts op de foto is de Woolderweg. Op de voorgrond zien we de Oude Bleek. Dit was één van de drie bleken die er vroeger in Borne waren. De foto is gemaakt rond 1920.

De eerste huisarts in Borne

In 1781 komt de eerste huisarts in Borne. Het is de scheepsarts Anthonie Schoemaker (1756-1837) uit Groenlo. Met zijn deftige 18de-eeuwse kleren maakt hij indruk op de mensen. Hij draagt prachtige jassen op een korte broek, lange zijden kousen en schoenen met zilveren gespen. Dat zijn ze in Borne niet gewend. Eigenlijk is hij geen echte dokter, maar chirurgijn. Hij heeft het vak in de praktijk geleerd bij een ervaren collega in Amsterdam.

Een chirurgijn behandelt verwondingen en botbreuken. Hij doet ook kleine operaties, hij trekt tanden en hij amputeert vingers, armen en benen. Bij onduidelijke kwalen ga je naar de chirurgijn voor een aderlating. Dan krijg je een snee in de arm. Of er worden bloedzuigers op je huid gezet. Door het aftappen van bloed geneest de kwaal, zegt de chirurgijn. En hoopt de patiënt.

Jan Bernard Schoemaker

De oudste zoon van Anthonie Schoemaker is Jan Bernard Schoemaker (1799-1879). Hij volgt zijn vader op en wordt ook dokter. Net als zijn vader leert hij het vak in de praktijk, bij een scheepschirurgijn in Amsterdam. In 1816 slaagt hij voor het officiële examen 'plattelandsheermeester'. Eerst werkt hij samen met zijn vader, in 1830 neemt hij de praktijk en de apotheek over. Ook wordt Jan Bernard Schoemaker aangesteld als 'gemeentelijk geneesheer', dus als dorpsarts. Hij woont in het doktershuis op de hoek van de Oude Kerkstraat en de Marktstraat. Zijn opleiding was moderner dan die van zijn vader, maar ook hij gebruikt nog bloedzuigers! Hij kweekt ze zelf in de vijver bij zijn buitenhuis aan de Hemmelhorst 10.

Dat wordt opereren!

Uit zijn aantekeningen blijkt, dat dokter Schoemaker heel veel beenbreuken heeft behandeld en kiezen getrokken. Daar is hij erg goed in. Regelmatig verricht hij operaties. Dat is geen pretje

voor de patiënt, want er wordt niet verdoofd. Ook na het drinken van veel jenever, moet de patiënt tijdens de operatie stevig worden vastgehouden door familie en burens.

Rijke patiënten betalen de dokter in geld, arme patiënten met landbouwproducten of ze doen werk voor hem op zijn land. In 1878 stopt hij met de praktijk. Jan Bernard Schoemaker was een geliefde dokter. Hij heeft altijd gedaan wat hij kon. Zo heeft hij heeft veel betekend voor de mensen in Borne en de wijde omgeving.

Bornse ziekenhuisjes

Er zijn vijf ziekenhuisjes in de gemeente Borne geweest. In 1866 is er in het hele land een cholera-epidemie. Voor Bornse patiënten wordt een zaaltje ingericht in het wachthuisje van de brandweer tegenover de toren van de Oude Kerk. Zo willen dokter Schoemaker en het gemeentebestuur voorkomen dat er nog meer mensen worden besmet. In 1876 heerst er weer een besmettelijke ziekte. De gemeente laat dan op de hoek van de Aanslagweg en de Ziekenhuisstraat een ziekenhuisje bouwen. De Ziekenhuisstraat herinnert hier nog aan. Zenderen had ook een eigen ziekenhuisje, maar het is in 1878 afgekeurd en later afgebroken. Van 1901 tot 1914 staat er ook een ziekenhuisje aan de Bekenhorst. Er is een badkamer, een keuken, een aantal ziekenzalen en zelfs een woning voor de verpleegkundige. In oktober 1944 wordt een noodziekenhuis ingericht in de school

Plaatje 78. De foto is gemaakt rond 1960. Hoog boven de huizenrij aan de Welemanstraat rijst de geeentelijke gashouder op. Hij staat op de hoek van de Oude Hengelose weg (de zandweg) en de Theresiastraat. Vóór 1960 was er nog geen aardgas. Het gas voor Borne werd gemaakt in de Hengelose gasfabriek door steenkool te verhitten en werd door buizen naar deze gashouder gepompt. Hoe meer gas er in de gashouder was, hoe hoger hij werd.

aan de Pietmanskolkstraat. Zuid-Nederland is dan al bevrijd. Het gemeentebestuur houdt er rekening mee, dat er slachtoffers zullen vallen bij de bevrijding. In 1945 kan het hospitaaltje weer worden gesloten.

Stroom in Borne

Al in 1896 is Borne de eerste elektrisch verlichte plattelandsgemeente in Nederland. Ingenieur Hofstede Crull bouwt dan een elektriciteitscentrale aan de Oude Deldensestraat. Vanaf 1904 komt de stroom uit een centrale in Hengelo. In het begin zijn de straten alleen 's avonds verlicht. Mensen die 's morgens met de eerste trein mee moeten, klagen dat ze niets kunnen zien in het donker. Dan besluit de gemeenteraad, dat ook 's morgens de verlichting zal branden vanaf 10 minuten voor het vertrek van de eerste trein.

Riolering, water en gas

Als de hygiëne slecht is, worden de mensen ziek. Soms gaan ze zelfs dood. In 1905 wordt een begin gemaakt met de riolering en in 1931 met de waterleiding. In 1930 is de watertoren op de Zuid Esch gebouwd. Er komt nu overal vers drinkwater en het afvalwater wordt netjes onder de grond afgevoerd. Hierdoor wordt de hygiëne sterk verbeterd. Tegelijk met de waterleiding worden er ook buizen voor het gas

gelegd. Het gas komt uit de gasfabriek in Hengelo. De huisvrouwen moeten leren koken op een gaskomfoor. Dat gaat anders dan op groot fornuis dat wordt gestookt met steenkool of turf. Ze zijn al snel enthousiast over de moderne manier van koken, want het is schoner en minder zwaar. Ze hoeven nu niet meer met turf of de kolenkit te sjouwen. Maar het duurt nog tot in de jaren 1950-1960 voordat ieder huishouden op het gas, water en licht is aangesloten. Tussen 1960 en 1970 moeten alle gasapparaten worden omgebouwd voor het nieuwe aardgas, dat uit Groningen komt.

Plaatje 79. Het regelmatig ophalen van het huisvuil is belangrijk voor de gezondheid van de mensen. Hier zien we de gemeentelijke vuilniswagen in de Grotestraat. De straat is nog geplaveid met kinderkopjes.

Op het kaartje op bladzijde 91 kun je de plaatsen in dit verhaal vinden. Het huis van dokter Schoemaker is aangegeven met 25a, zijn buitenhuis aan de Hemmelhorst met 25b, de elektriciteitscentrale met 24b, de watertoren met 25c, de gashouder met 25d, het ziekenhuisje aan de Ziekenhuisstraat met 25e, het ziekenhuisje aan de Bekenhorst met 25f en het noodziekenhuis aan de Pietmanskolkstraat met 25g.

Peekoffie

De vier Borse cichoreifabriekjes (1820-1947)

Boter, bier en zeep

Er zijn vroeger allerlei kleine fabriekjes in Borne geweest. Ze maakten producten zoals boter, bier en zeep, die nu door grote internationale bedrijven worden gemaakt. Deze producten staan nog steeds bij iedereen in de koelkast of het keukenkastje. Andere producten waren vroeger een poosje populair, maar zijn nu helemaal vergeten. Een voorbeeld daarvan is cichorei. Er zijn in Borne zijn wel vier fabriekjes geweest, waar cichorei werd gemaakt. In 1820 wordt het eerste geopend, het laatste in 1969 afgebroken. Tot ongeveer 1947 is er in Borne nog cichorei gemaakt.

Wat is cichorei?

Cichorei is de naam van een plant die familie is van witlof en andijvie. De plant heeft blauwe bloempjes en een wortel van ongeveer 20 cm lang die wat bitter smaakt. In 1775 schreven twee Franse dokters voor het eerst dat cichorei gezond is. Ze geven een recept voor een warme drank die je kunt maken van de wortel van de plant. De smaak lijkt in de verte wel wat op koffie. Daarom wordt het drankje ook wel 'peekoffie' genoemd. Pee is een oud woord voor wortel. Deze wortelkoffie is dus iets anders dan bonenkoffie.

Plaatje 80. Tekening van een cichoreiplant.

Verhaal 18

Koffie

In de koffie van koffiebonen zit de stof cafeïne. Die maakt je fit en actief. Daarom drinken de mensen 's morgens graag eerst een kopje koffie. Maar als je 's avonds laat koffie drinkt, kun je moeilijker in slaap komen. In peekoffie zit geen cafeïne. Sommigen vinden peekoffie daarom gezonder.

Nepkoffie

De koffiebonen komen per boot uit verre tropische landen. Als er oorlog is, kunnen er vaak geen schepen varen. De koffie wordt dan schaars en dus duur. Dan drinken de mensen koffie van de goedkopere cichoreiwortel. In de Tweede Wereldoorlog noemde men dit drankje surrogaatkoffie. Dat is een mooi woord voor nepkoffie.

Productie

In de 18de eeuw kweekt een dominee in Friesland de eerste cichoreiplanten. De meeste cichorei in ons land werd vroeger dan ook verbouwd in die provincie. Daar waren in de 19de eeuw tientallen kleine cichoreifabrieken en -drogerijen. De laatste is pas in 1968 gesloten.

Hoe maak je cichorei?

Na de oogst in het najaar worden de wortels gewassen en in dikke plakken gesneden. De plakken worden gedroogd in een oven. Dit gebeurt meestal dicht bij de plaats van de oogst. De gedroogde plakken wortel worden verkocht aan de cichoreifabrikant. Hij zorgt voor de verdere bewerking. Net als bij bonenkoffie roostert hij de cichorei boven het vuur. Na het malen en het verpakken is de cichorei klaar om naar de winkels te gaan. Cichorei mag niet verbranden. Hij moet niet te heet en te lang worden geroosterd. Zo krijg je de lekkere karamelachtige smaak. Vanwege die smaak wordt cichorei tegenwoordig ook gebruikt in muesli, ontbijtdranken en andere voedingsproducten.

Ten Cate: van 1820 tot 1946

De eerste in Borne die brood ziet in het maken van cichorei is Teunis ten Cate (1764-1833). In 1820 begint hij een fabriekje in zijn schuur aan de Abraham ten Catestraat, ongeveer op de plaats waar later de smederij van Liefveld was. Zijn zoon verplaatst het fabriekje naar een nieuwe schuur bij het geboortehuis van zijn vader, het Kipshuis. Dat staat nog steeds aan de Abraham ten Catestraat 25. De laatste cichoreifabrikant uit de familie is Adam ten Cate (1876-1951) uit de vierde generatie. Hij beëindigt het bedrijf in 1946. In 1965 zijn de machines weggehaald.

Tusveld en Siemerink: van 1825 tot ca. 1947

In 1825 begint ook Johannes Franciscus Tusveld (1811-1891) een cichoreifabriekje aan de Oude Kerkstraat. Het Twentse woord voor cichorei is *sukeriej*. Daarom werd deze straat wel het Sukerströtje genoemd. In 1886 neemt A.B.H. Siemerink (1855-1944) uit Oldenzaal de zaak over. Rond 1947 wordt hier

Plaatje 81. Een oude verpakking van de cichorei van Abraham ten Cate. Hij heeft wel een hele mooie fabriek op het etiket laten tekenen.

Plaatje 82. De cichoreifabriek van Tusveld en Siemerink aan de Oude Kerkstraat, kort voor de sloop in 1969. Het uitbouwje (bij de auto) werd de biechtstoel genoemd. Het nieuwe woonhuis dat hier nu staat, heeft ook een biechtstoel gekregen. Het is een grapje van de architect.

de laatste cichorei geproduceerd. In 1969 is het fabriekje afgebroken. Op deze plaats, Oude Kerkstraat 25, is later een nieuw woonhuis gebouwd. De architect heeft een grapje uitgehaald. Hij heeft het huis aan de straatkant een uitbouwje gegeven, net als vroeger bij het oude cichoreifabriekje.

Fischer: van 1844 tot 1918

Er kan blijkbaar goed worden verdiend met cichorei. In 1844 start ook Abraham Fischer (1846-1922) een fabriekje. Hij roostert de cichorei in een schuur achter zijn woonhuis op de hoek van de Markstraat en de Bekenhorst. In 1918 wordt de productie beëindigd.

Van Cleeff: van 1857 tot 1891

In 1857 opent Willem van Cleeff (1818-1884) als laatste in Borne een cichoreifabriekje aan de Markstraat, tegenover Abraham Fischer. Na zijn overlijden zet zijn weduwe Grietje Bussemaker (1828-1918) het bedrijfje voort tot 1891.

Op het kaartje op bladzijde 91 is de plaats van de vier cichoreifabriekjes aangegeven: Ten Cate bij 18a, Tusveld en Siemerink bij 18b, Fischer bij 18c en Van Cleeff bij 18d.

Een textielbedrijf van formaat

Salomon Jacob Spanjaard (1828-1971)

Een joodse jongeman uit Duitsland

Rond 1800 maakt een joodse jongeman van 17 jaar oud uit Duitsland de verre reis naar Nederland. Hij komt uit het plaatsje Bodendorf bij de stad Remagen aan de Rijn. Zijn naam is Salomon Jacob (1783-1861), maar hij neemt later de familienaam Spanjaard aan. Hij komt in Borne terecht en trouwt er in 1811 met het joodse meisje Sara David. Zij kiest later de achternaam Van Gelder. Eerst komt Salomon Jacob aan de kost met de handel in oude kleren, maar al gauw bouwt hij een textielbedrijf op dat veel voor het kleine Borne zal gaan betekenen.

Een slimme zakenman

In 1828 laat Salomon Jacob Spanjaard zijn bedrijfje officieel inschrijven. Als beroep geeft hij op: winkelier, 'inlands kramer' (dat is een straat-venter), en koopman. Hij is een man met een bijzondere handelsgeest. Van een klein zaakje maakt hij in korte tijd een bloeiend textielbedrijf. Veel Bornse huiswevers gaan bij hem werken. Ze maken lange dagen, maar ze krijgen nu wel een vast loon. Rond 1850 heeft Spanjaard al een fabriekje met 50 handweefgetouwen. Het staat tussen de Aanslagsweg en de Grotestraat, tegenover de Ennekerdijk. Als fabrikier laat hij ook nog een paar honderd huiswevers voor zich werken. Zijn katoenen garens koopt

Plaatje 83. Portret van Salomon Jacob Spanjaard (1783-1861). Het is gemaakt bij zijn 50-jarig huwelijk met Sara van Gelder. Hij heeft de textiel-fabriek Spanjaard opgericht, die door zijn zoons Jacob en Levie is voortgezet.

hij rechtstreeks van Engelse spinnerijen. Ook het bleken en verven van de geweven stoffen besteedt hij uit. Hij reist heel wat af voor de verkoop van zijn stoffen. In 1852 verkoopt hij het bedrijf aan zijn twee zoons Jacob en Levie. Kort na zijn 50-jarig huwelijksfeest in 1861 overlijdt hij. Hij is 78 jaar geworden. Zijn vrouw Sara overlijdt in 1882, 89 jaar oud.

Nieuwe kansen door het spoor

In 1864 hebben Jacob en Levie Spanjaard een weverij aan de Oude Almeloseweg, tegenover de plaats waar nu de basisschool *Iemnschelf*, locatie de Esch, is. Eerst was hier de machinefabriek van Meijling & Stork. Dan horen de broers dat er plannen zijn voor de aanleg van een spoorlijn. Ook in Borne zal er een station komen. Ze begrijpen dat dit heel belangrijk is voor hun groeiende bedrijf. Het transport wordt daardoor goedkoper en sneller. Ze nemen aandelen in de onderneming die de spoorlijn gaat aanleggen. Op een heideveld bij het spoor laten ze een nieuwe fabriek bouwen die heel modern is voor die tijd. Jacob en Levie Spanjaard leggen de eerste steen van de fabriek op 22 augustus 1864.

De kracht van stoom

De broers kopen in Engeland een stoomketel en een stoommachine voor hun nieuwe fabriek. Deze apparaten vormen samen een grote motor. In de ketel wordt voortdurend water aan de kook gebracht door het verbranden van steenkool. Het kokende water verandert in stoom die onder hoge druk staat. Denk maar aan een fluitketel met kokend water. De stoommachine is een heel groot wiel, dat door de kracht van de stoom uit de ketel aan het draaien wordt gebracht. Het grote wiel brengt een groot aantal kleine wielen aan het draaien. Om elk wiel loopt een leren riem die een textielmachine aandrijft, bijvoorbeeld een spinmachine of een weefgetouw. Dank zij het nieuwe spoor kan de steenkool nu goedkoop met de trein worden aangevoerd. De steenkool komt helemaal uit Duitsland, uit de mijnen van Ibbenbüren.

Verhaal **19**

Plaatje 84. Koningin Sophia, koningin der Nederlanden, de eerste vrouw van koning Willem III. Zij gaf in 1865 haar naam aan de textiel-fabriek van Spanjaard.

Koningin Sophia

Als de nieuwe fabriek in 1865 klaar is, worden de weefgetouwen van de Oude Almeloseweg overgebracht naar de nieuwe fabriek. Zo ontstaat Spanjaards eerste stoomfabriek met 180 weefgetouwen. Op 13 september 1865 krijgen Jacob en Levie Spanjaard toestemming van de koningin om hun bedrijf naar haar te noemen. De naam wordt dan *Stoom Fabriek 'Sophia' Koningin der Nederlanden*. Koningin Sophia is de vrouw van koning Willem III. Ze hebben een fotograaf laten komen om een mooie foto van de nieuwe fabriek te maken. Deze foto uit 1865 moet de eerste zijn die ooit in Borne gemaakt.

Kinderarbeid

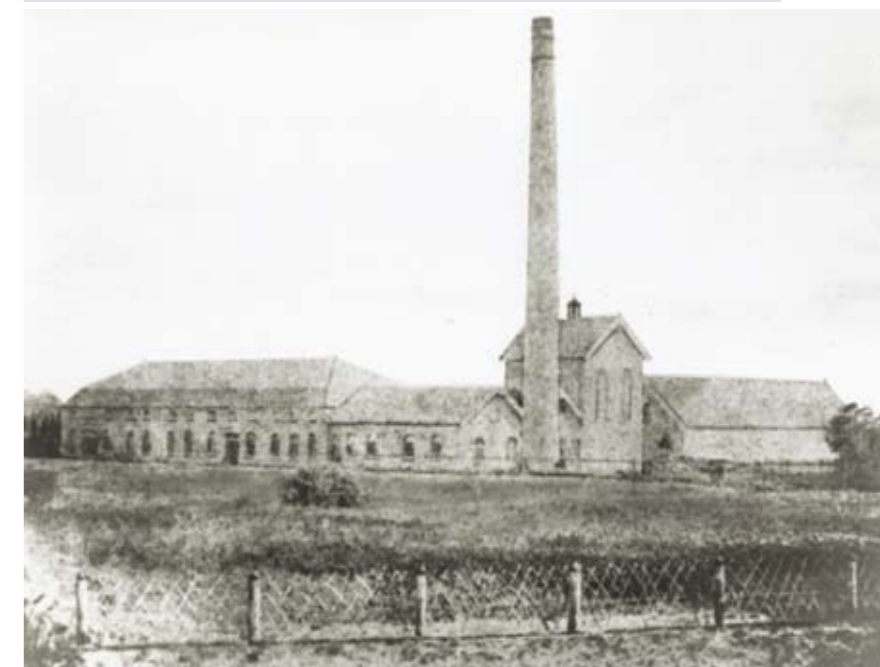
In 1865 is het nog heel gewoon dat kinderen moeten werken. De lonen zijn laag. De vaders verdienen meestal niet genoeg voor hun gezin. In Twente moeten veel kinderen van zeven of acht jaar al de hele dag werken in de textiel-fabrieken. Ook bij Spanjaard. Niemand vond dat toen gek. Soms valt een kind in slaap bij een ratelende machine en gebeurt er een vreselijk ongeluk. Af en toe spreekt de regering wel eens schande van de kinderarbeid, want kinderen horen naar school te gaan. Maar het blijft bij mooie woorden en er verandert heel lang niets. Pas in 1874 komt er een wet: kinderen beneden de 12 jaar mogen niet meer in de fabriek werken. Maar er wordt niet gecontro-

leerd. Je kunt wel raden wat dat betekent! In 1889 maakt een nieuwe wet toch een eind aan de kinderarbeid. Voortaan zitten kinderen gewoon tot hun twaalfde op school.

Een nieuw bestuur

Door de stoomaandrijving gaat het spinnen en weven veel sneller dan vroeger, met de hand. Zo zijn de kosten lager en is de winst hoger. De Spanjaards maken veel winst, zodat ze het bedrijf in de jaren daarna nog heel vaak kunnen uitbreiden.

Plaatje 85. De nieuwe fabriek van Jacob en Levie Spanjaard bij het spoor in 1865. De fabriek heet Stoomfabriek 'Sophia' Koningin der Nederlanden. In het hoge gebouw staat de stoomketel. De schoorsteen is voor de afvoer van de rook van de verbrande steenkool. Later zag je overal in Twente bij de textiel-fabrieken schoorstenen verrijzen. Dit moet de oudste foto uit Borne zijn.

Maar langzamerhand wordt de onderneming te groot voor een familiebedrijf.

In 1901 wordt het bedrijf omgezet in een Naamloze Vennootschap. Dat betekent dat iedereen nu eigenaar van het bedrijf kan worden. Voor bijvoorbeeld 1.000 gulden kun je een klein stukje van het bedrijf kopen. Het bewijs dat je 1.000 gulden hebt betaald, heet een aandeel. Als het bedrijf winst maakt, krijgt iedereen die een aandeel heeft ook een klein stukje van de winst. Spanjaard verkoopt veel aandelen. Eigenlijk is elk aandeel een geldlening. Met dat geleende geld kan Spanjaard het bedrijf uitbreiden en meer winst maken.

De god van Borne

De directie bestaat dan nog steeds alleen uit leden van de familie Spanjaard. Een van hen is Jacob II Spanjaard (1873-1934). Hij krijgt de bijnaam “de god van Borne”, omdat hij veel macht heeft, ook buiten de fabriek. Geliefd is hij niet, maar in stilte helpt hij de gezinnen van zijn werknemers die het financieel moeilijk hebben.

Werknemers uit Drente en Vollenhove

Na de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) krijgen de Twentse textiel fabrieken het zo druk, dat er niet genoeg personeel is in Twente. Spanjaard haalt veel mensen uit Drente met hun gezinnen naar Borne. Er is daar veel werkloosheid onder de turfstokers in de veengebieden. De veenarbeiders worden nu textielarbeiders. Zij gaan wonen in het nieuwe woonwijkje van ‘Spanjaardswoningen’ op het Letterveld, dat Spanjaard voor hen bouwt. De woningen staan er nog steeds, aan het Spanjaardsplein en de omliggende straten.

Ook komen er werkloze katholieke vissers uit Vollenhove naar Borne. Door de aanleg van de Afsluitdijk (1927-1932) kunnen ze niet meer vissen in het IJsselmeer. Hun oude pastoor Elskamp heeft hen op het idee gebracht. Hij is pastoor van de Stephanuskerk in Borne en bemiddelt voor hen met Spanjaard.

Plaatje 86. In 1903 breekt bij Spanjaard een grote staking uit. De Twentse fabrikanten hebben samen afgesproken dat ze geen stakers in dienst nemen. Stakers worden ‘uitgesloten’. De uitsluiting is het onderwerp van een spotprent in een landelijk dagblad.

Slechte arbeidsvoorwaarden

De arbeiders krijgen niet goed betaald bij Spanjaard. Daarom staken ze regelmatig. Dat zegt wel iets, want Twentse arbeiders zijn nogal volgzzaam van aard. Ze komen niet gauw in opstand tegen mensen “die boven hen zijn gesteld”, zoals ze eerbiedig zeggen. Staken geeft veel ellende, want stakers komen er niet in bij de andere textielbedrijven. Dat hebben de ‘textielbaronnen’ samen afgesproken. Toch is er in 1903 is er een staking bij Spanjaard. Dan heeft directeur Jacob II Spanjaard het aan de stok met de spoelsters van de spinmachines. Zij moeten in de fabriek vaak wachten op werk. Dan hebben ze niets te doen en krijgen ze ook niet betaald. De spoelsters zijn dat beu en willen doorbetaald krijgen, als ze buiten hun schuld moeten wachten. Als hun protesten niet helpen, leggen ze het werk neer. Zoals meestal in zo’n geval, treedt de directie hard op: alle spoelsters worden ontslagen. Omdat Spanjaard spoelsters nodig heeft, zet het bedrijf advertenties in de kranten. Maar daar komt niemand op af. Spanjaard is nu wel gedwongen de ontslagen spoelsters weer in dienst te nemen.

Een staking die zes maanden duurt

Na de Eerste Wereldoorlog is er veel behoefte aan allerlei soorten textiel, ook in het buitenland. De textielarbeiders werken hard om een zo hoog mogelijke productie te halen. Spanjaard maakt heel veel winst. Toch blijven de lonen laag, ook als je ze vergelijkt met andere Twentse textielbedrijven. In 1920 komt

er een wet die bepaalt dat een werkdag voortaan 8 uur duurt. Maar voor de Twentse fabrikanten wordt een uitzondering gemaakt. Hun personeel moeten elke dag 8½ uur werken. Bovendien verlagen zij ook nog de lonen met 10 procent. Ook bij Spanjaard gebeurt dit. De protesten van het personeel halen niets uit. Dit leidt eind 1923 tot stakingen die zes maanden duren. 22.000 Arbeiders in Twente en de Achterhoek doen eraan mee. De fabrikanten sluiten al hun 39 bedrijven, zodat niemand ergens anders aan het werk kan. Geen werk betekent geen loon. De ellende is groot en uiteindelijk moeten de textielarbeiders wel akkoord gaan met de verlaging van de lonen.

Tweede Wereldoorlog

De familie Spanjaard is joods. In de Tweede Wereldoorlog pikken de Duitsers hun bedrijf in en veranderen de naam in Westland. Ze arresteren directeur Johan Spanjaard (1907-1941). Hij en zijn achterneef Dirk Spanjaard (1911-1941) zijn de eerste Bornse joden die worden gedeporteerd. Johan overlijdt korte tijd later in het concentratiekamp Mauthausen. Directeur Isaäk Spanjaard (1876-1944) overlijdt op zijn onderduikadres aan de Oude Hengeloseweg. Hij is stiekem in de achtertuin begraven. Leo Spanjaard (1896-1945) overlijdt kort na de bevrijding. Alleen Karel Spanjaard (1876-1960) komt redelijk gezond van zijn onderduikadres terug.

Neergang en einde

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was er bijna niet aan textiel te komen. Na de oorlog moeten de textielarbeiders dus hard werken om de achterstand in te halen. Het gaat dan weer heel goed bij Spanjaard. In de hoogtijdagen na de oorlog werken er meer dan 2.000 mensen. Zij maken beroemde kwaliteitsproducten als Cinderella en Rheumanella lakens, katoenen Teddy luiers en Kenmore overhemden. Maar na die opleving gaat het snel bergafwaarts met de gehele textielindustrie in Nederland. Het werk verdwijnt naar de landen met lage lonen, zoals Portugal en Polen. Spanjaard kan niet langer zelfstandig blijven.

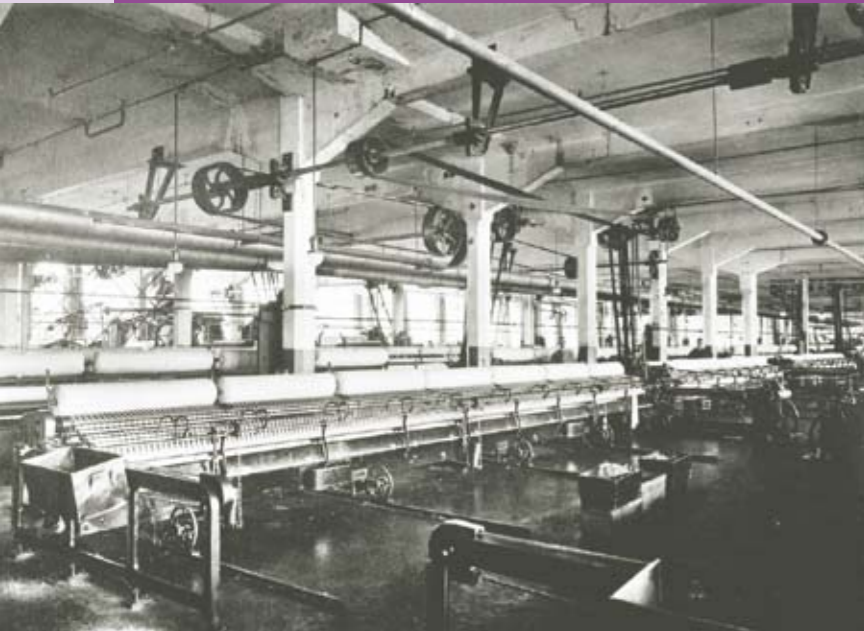

Plaatje 87. Luchtfoto van textiel fabriek Spanjaard in 1921. Er is net een sneeuwbuittje gevallen. Je kunt hier zien hoe groot de fabriek toen al was. De fabriek is later zelfs nog enkele keren uitgebreid. Er werkten ooit 2.000 mensen

In 1961 wordt Spanjaard overgenomen door het textielbedrijf Nijverdal-Ten Cate. In 1971 wordt Spanjaard na meer dan 120 jaar gedwongen de fabriekspoorten te sluiten.

Mooie huizen

Dat de Spanjaards welvarend waren, kun je nog steeds zien aan de mooie huizen die ze lieten bouwen. Daarvan zijn er nog drie over in Borne. Het oudste is het dubbele Spanjaardshuis, aan de Grotestraat 120-122, dat Levie Spanjaard in 1865 laat bouwen. De villa Elisabeth van zijn zoon Albert uit 1895, aan de Grotestraat 167, is een van de meest opvallende huizen van Borne. Het was van 1930 tot 1987 het gemeentehuis van Borne. Nu is er een restaurant gevestigd. Het grote Witte Huis uit 1865, aan de Grotestraat 262, was in 1873 het geboortehuis van de ‘god van Borne’, Jacob II Spanjaard.

Plaatje 88. Zo zag het er uit in de spinnerij van Spanjaard. Al die machines maakten veel lawaai. In de weverij was het nog erger. Daarom waren de meeste wevers doof.

Een nieuwe woonwijk

Van het trotse bedrijf is nu alleen nog maar een deel van het statige kantoorgebouw aan de Stationsstraat over. Eens stonden de fabrieksgebouwen op een terrein van wel 7 hectare tussen de Stationsstraat, de Parallelweg, de Azelosestraat en de Grotestraat. Daar zie je niets meer van: alle gebouwen zijn gesloopt. Nu is daar een mooie nieuwe woonwijk. Een aantal straten is genoemd naar Bornse mensen die in de Tweede Wereldoorlog hebben meegewerkt aan het verzet tegen de bezetter. Andere straten dragen de namen van Bornse mensen die bekend zijn als uitvinder of industrieel. Eén van die straten, de S.J. Spanjaardstraat, herinnert aan de joodse jongeman die meer dan tweehonderd jaar geleden zijn geluk zocht – en vond bij zijn Saartje – in het onbeduidende plaatsje Borne.

De laatste steen...

In Borne was iedereen vertrouwd met het beeld van de enorme fabriek van Spanjaard die hoog boven het dorp uit rees. De schoorsteen was zelfs hoger dan de toren van de Stephanus-

kerk. Zo liet de 'god van Borne', Jacob Spanjaard, aan de pastoor zien wie het in Borne voor het zeggen heeft. Werken bij Spanjaard was niet voor iedereen rozengeur en maneschijn. Toch was de afbraak van de fabriek voor veel mensen een schok.

De Bornse dichter Lejo van Kuijeren schreef in 1998 het volgende gedichtje over de afbraak van de fabriek:

De laatste steen

*De kogel beukt
door de lege fabriek
het laatste restje
"romantiek"
wordt neergehaald
met brute kracht.*

*Straks zal men zeggen:
"Kijk daar stond eens
Spanjaards bolwerk.
Een koninkrijk dat
niet meer is..."
De tand des tijds
vrat een gemis...*

*Wie had dat destijds
kunnen denken.*

Wat zou de dichter bedoelen met "De tand des tijds vrat een gemis...?"

Op het kaartje op bladzijde 91 zijn de plaatsen van de familie Spanjaard aangegeven: de eerste weverij aan de Aanslagsweg met 19a, de fabriek aan de Oude Almeloseweg met 24a, de grote fabriek bij het spoor met 19b, het Spanjaardshuis met 19c, Villa Elisabeth met 19d, het Witte Huis met 19e en de arbeiderswoningen aan het Spanjaardsplein met 26a.

Een gemeentebestuur van boeren

De marken (ca. 1250-1850)

Weinig woeste grond

De uitgestrekte woeste gronden zijn onvruchtbaar, maar toch onmisbaar voor de boeren. Voor het steken van heideplaggen, maar ook vanwege de turf voor de verwarming. Op de woeste gronden grazen schapen en koeien. Hier en daar kunnen bomen worden gekapt voor het hout. Zolang er maar weinig boeren zijn, mag elke boer zijn gang gaan. Maar er komen steeds meer boeren. In de 13de eeuw zijn er zo veel, dat er te weinig woeste grond is voor al die nieuwkomers. Dat gaat zo niet langer. Er moet iets aan gedaan worden.

De marken

De oudste boerenfamilies richten een soort gemeentebestuur op. Ze maken duidelijke afspraken over het gebruik van de woeste grond. Het moet zo eerlijk mogelijk, maar de oudste families krijgen wel meer rechten dan de nieuwelingen. Het gebied dat zij besturen heet een boeremarke of kortweg marke. Langzaam aan ontstaan overal marken in de gebieden met veel woeste gronden, vooral in het oosten van het land. Eens waren er 60 marken in Twente. In Borne was er één marke. Al heel lang geleden is die marke in tweeën gedeeld: de marke 'Zenderen en Bornebroek' en de marke 'Hertme'.

Grensstenen

Het komt natuurlijk wel eens voor dat schapen gaan grazen op de heide van een andere marke. Of dat iemand een boom kapt buiten zijn eigen marke. Daar kan dan een behoorlijke ruzie van komen met de boeren van de andere marke. Ook al is het niet met opzet gedaan. Er moet dan een flinke boete worden betaald. Maar vaak is niet duidelijk waar de markengrenzen precies lopen op die grote kale heide. Daarom wordt er hier en daar een opvallende steen gezet op de hoekpunten van de grenzen. Zo'n steen wordt 'laaksteen' genoemd. Het verplaatsen van laakstenen is een ernstige misdaad. Daar staat een hele zware straf op.

Verhaal 20

Plaatje 89. Zo zagen veel 'woeste gronden' er uit. Dit is een foto van de Engbertsdijksvenen bij Vriezenveen.

Een pak slaag en snoep

De plaats van elke laaksteen moet goed worden onthouden. Soms gebeurt het dat er een steen verplaatst moet worden of dat er nieuwe bij komt. Dan gaan leden van de markenbesturen met enkele kinderen naar die steen. Als de steen op de goede plek ligt, krijgen de kinderen opeens een harde draai om de oren. Daarna worden ze getrakteerd op noten en snoepgoed. Je begrijpt wel dat ze deze onverdiende straf nooit zullen vergeten. Maar evenmin de plaats van de steen. En dat is juist de bedoeling. Als ze later zelf oud zijn, kunnen ze de juiste plek van de laaksteen nog precies aanwijzen. Die plek staat nergens beschreven en er is meestal geen kaart van, want in die tijd kan bijna niemand lezen en schrijven.

De bevolking groeit

Langzaam aan wonen er steeds meer mensen in Nederland. In dorpen en steden moeten steeds meer huizen en fabrieken worden gebouwd en wegen aangelegd. Er moet meer voedsel worden verbouwd voor al die mensen. Daarvoor is meer landbouwgrond nodig. Rond het jaar 1800 is het oosten van het land nog steeds bedekt met grote stukken woeste grond. Die grond is nodig voor de landbouw en de veeteelt. Maar dan moet de grond eerst vruchtbaar worden gemaakt.

Verdeling van de markegronden

In een marke is de grond van alle mensen samen. De regering wil die grond verdelen onder alle mensen van de marke. Dan kan iedereen zijn eigen woeste grond omploegen en vruchtbaar maken. Heideplaggen zijn niet langer nodig voor de bemesting, want er is nu kunstmest. Ook in Borne wordt de markegrond verdeeld.

Een enorme legpuzzel

In 1848 is de marke Zenderen en Bornebroek verdeeld. Een jaar later zijn ze ook klaar met de marke Hertme. Samen heb-

ben de beide marken dan meer dan 1600 hectare grond. De grond van de marke Zenderen en Bornebroek is verdeeld in meer dan 1.100 stukken. Elke boer heeft natuurlijk graag dat zijn akkers en weilanden naast elkaar liggen, dicht bij zijn boerderij. Het verdelen van de marke is een leuk klusje voor iemand die van puzzelen houdt.

Gaat het wel eerlijk?

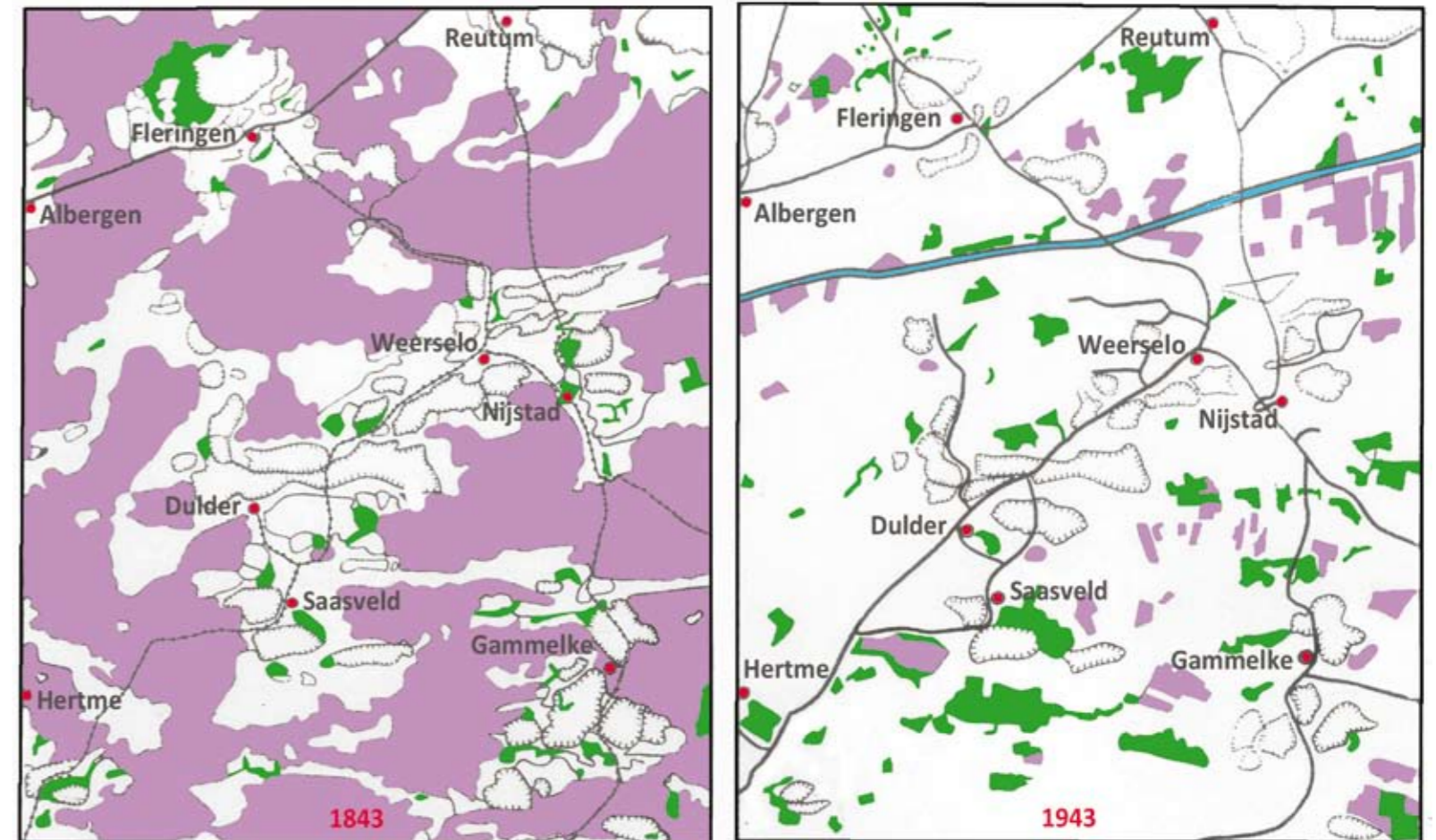
Het markenbestuur maakt de spelregels voor de verdeling van de grond. Maar niet iedereen krijgt evenveel. Een grote boer krijgt meer dan een kleine boer. Wie meer grond of meer koeien heeft, krijgt ook meer grond erbij. Het bestuur rekent dat heel precies uit. Twee grootgrondbezitters krijgen veel meer dan alle anderen. De een is de Bornse advocaat Dikkers, de ander de gravin van kasteel Twickel in Delden.

Nieuwe bedrijvigheid

In de loop van de 19de eeuw zijn de markengronden overal in het land verdeeld. De ontginning van de woeste gronden komt goed op gang. Maar er is zo veel werk, dat het doorgaat tot ver in de 20ste eeuw. Zo komt er veel goede landbouwgrond bij. Ook worden er bossen geplant op de heidevelden. Overal worden nieuwe wegen en sloten aangelegd. Er komen veel nieuwe boerderijen en huizen bij.

Er verandert veel

De ontginning na 1850 verandert het eeuwenoude Twentse landschap onvoorstelbaar. Op oude landkaarten zie je veel grote paarse vlekken. Dat zijn de grote stille heidevelden en moerassen die nu bijna allemaal verdwenen zijn. Ook bij Borne. Maar gelukkig zijn ze niet allemaal veranderd in akkers en weiland. Misschien kun je op een mooie zomerdag een fietstocht maken naar het Buurserzand. Luister daar eens naar de stilte en de wind die in je oren suist. Hé, wat is dat! Hoor ik daar een koekoek?

Afb. 90. Hier zie je twee kaartjes van het gebied tussen Hertme, Albergen, Reutum, Weerselo, en Gammelke. De paarse vlekken zijn de heidevelden. Het kaartje links laat de toestand in 1843 zien, met heel veel paars. Rechts zie je hoe het honderd jaar later was, in 1943. Er is dan nog maar heel weinig paars te zien: bijna alle heide is verdwenen. Rond 1850 zijn de marken verdeeld. Daarna hebben de boeren bijna alle heidevelden en andere woeste grond ontgonnen. Hier en daar zijn bossen aangelegd. Dat zijn de groene vlekken. De stippellijnen zijn de oude doorgaande zandwegen. De zwarte lijnen rechts zijn de belangrijkste asphaltwegen. Op het kaartje van 1943 zie je op de bovenste helft een bijna rechte blauwe lijn. Wat is dit?

Nieuwe grondwet brengt godsdienstvrijheid

Kloosters (1855-1999)

Vrijheid van godsdienst

Het klooster van Ruinen in Drenthe is al vóór 1206 eigenaar van de kerk in Borne. Pas ver in de 19de eeuw komt er in Borne zelf een klooster. Later zijn er zelfs nog drie bij gekomen. Eeuwenlang mogen de katholieken geen kloosters hebben in ons land. In de Franse tijd, van 1795 tot 1813, komt er een scheiding tussen kerk en staat. Dat wil zeggen dat de regering (de staat) zich niet meer met godsdienstzaken (de kerk) mag bemoeien. De katholieken krijgen dan meer vrijheid. In 1848 komt er een nieuwe grondwet. Daarin staat dat iedereen voortaan vrijheid van godsdienst heeft. In 1853 is het zover dat de katholieken na 250 jaar weer bisschoppen mogen hebben.

Een katholieke “zuil”

De bisschoppen verbreiden het rooms-katholieke geloof via het onderwijs, de politiek en het verenigingsleven. Veel kloosterorden stichten scholen voor katholiek lager en hoger onderwijs. Ook geven ze cursussen over geloofszaken en levensvragen

Plaatje 91. Het klooster van de paters karmelieten aan de Hertmerweg in Zenderen op een oude foto.

Verhaal 21

voor volwassenen. Deze cursussen worden retraites genoemd. Er komt een succesvolle katholieke emancipatie op gang. De katholieken maken hun eigen groep, waarin je alleen katholieken tegen komt: in de kerk, op scholen, in de vakbond en in de vrijetijdsverenigingen. Zo'n groep wordt een 'zuil' genoemd. Ook de protestanten en de socialisten hebben hun eigen zuilen. Elke zuil komt op voor de belangen van de eigen groep. Er zijn heel lang weinig contacten tussen de verschillende zuilen. De geestelijkheid probeert zo 'gemengde' huwelijken te voorkomen. Vanaf 1970 krijgen de zuilen steeds minder invloed. Nu gaan mensen met verschillende geloven en andere opvattingen meer met elkaar om.

Het karmelietenklooster in Zenderen

In 1855 komt de pastoor van de parochie Hertme-Zenderen in contact met de overste van het klooster van de paters karmelieten in Boxmeer in Noord-Brabant. De overste wil kloosters oprichten in andere katholieke streken van ons land zoals Twente. Het grote huis Het Hulscher aan de Hertmerweg in Zenderen is daarvoor heel geschikt. De overste in Boxmeer koopt het huis in het diepste geheim. Hij is bang dat de protestantse boeren er een stokje voor zullen steken. Die zitten niet te wachten op nog meer katholieken in Zenderen. In het grote huis is plaats voor tien paters. Ze worden door katholieke Zenderse boeren uit Boxmeer opgehaald. De paters maken in 1861 een kapel in de paardenstal. Wanneer het oude huis te klein wordt, bouwen de paters een nieuw klooster op Het Hulscher.

De kloosterkerk

In 1882 is de huidige kloosterkerk ingewijd. De deken van Almelo vindt dat eigenlijk niet goed, omdat er nu minder mensen naar de dorpskerk van Zenderen gaan. De Zenderse en Bornse katholieken gaan graag naar de paterskerk. Want de paters hebben een zonnige kijk op het leven en ze kunnen goed preken. De deken heeft wel gelijk gekregen. De oude dorpskerk moet in 1948 worden afgebroken. Tegenwoordig is het klooster

Plaatje 92. Oude ansichtkaart van het klooster van de zusters karmelietessen aan de Carmelietessenweg in Zenderen.

een tehuis voor gepensioneerde paters karmelieten. Je mag het klooster van binnen bekijken. Het is erg mooi.

Onderwijzen en preken

De paters karmelieten leggen zich toe op het onderwijs en de pastorale zorg. Ze zijn goede leraren. In Zenderen bouwen zij scholen voor het middelbaar onderwijs. Tot 1995 zijn de gebouwen als school gebruikt, eerst als gymnasium Sint Alberti voor priesterstudenten, later als school voor agrarisch onderwijs. De paters stichten ook kloosters en middelbare scholen in andere plaatsen. Hieruit is de Stichting Carmelcollege voortgekomen, met 12 middelbare scholen, 35.000 leerlingen en 4.200 medewerkers. Bekende voorbeelden in Twente zijn het Twents Carmel College in Oldenzaal, het Lyceum De Grundel in Hengelo, het Pius X College in Almelo en het Bonhoeffer College in Enschede.

Overall in de omgeving gaan de paters preken en speciale kerkdiensten houden. Ze krijgen daar veel waardering voor, want ze spreken duidelijk taal en staan dicht bij de mensen. Met de jaren zijn de meesten oud geworden en gestorven. Nu liggen ze onder de oude bomen van het kloosterkerkhof in Zenderen.

Het karmelietessenklooster in Zenderen

Na de paters karmelieten komen ook de nonnen, de karmelietessen, naar Zenderen. In 1889 verhuizen elf nonnen van het karmelietessenklooster Elsendaal in Boxmeer naar hun nieuwe klooster in Borne. Het is aan de overkant van de Hoofdstraat, aan de rand van de Zenderse Es. Volgens de regels van hun orde leven en werken zij achter de gesloten deuren van hun klooster, afgezonderd van de wereld. Pas na 1960 zijn de strenge voorschriften wat losser geworden. Maar nog steeds leven de nonnen volgens de regel: soberheid, beschouwing en gebed. Daarom kun je het klooster niet van binnen bekijken.

Plaatje 93. Het karmelietessenklooster ligt tegenwoordig prachtig in het groen aan de rand van de oude Zenderse Es.

Op het kaartje op bladzijde 92 is het karmelietenklooster in Zenderen aangegeven met de letter J en het karmelietessenklooster met de letter L.

Het bevrijdingsfeest

Een herinnering aan de Franse tijd(1863)

Plaatje 94. De Franse keizer Napoleon te paard. Was hij misschien een beetje ijdel?

Verhaal 22

De Franse tijd

De tijd van 1795 tot 1813 noemen we de Franse tijd. In die tijd was Nederland een vazalstaat van Frankrijk. Vanaf 1810 was ons land zelfs een deel van Frankrijk. In een vazalstaat heeft een ander land het voor het zeggen. In 1806 krijgt ons land een Franse koning. Hij is een jongere broer van Napoleon, de keizer van Frankrijk. Lodewijk is een goede koning voor ons land. Hij wil niet dat wij steeds meer belasting aan Frankrijk moeten betalen en dat onze jonge mannen in het Franse leger moeten vechten. Napoleon voert overal oorlog, zelfs tot ver in Rusland. Hij wil heel Europa veroveren. Voor zijn leger heeft hij steeds meer geld en soldaten nodig. Maar onze koning Lodewijk blijft dwars liggen. Napoleon wordt dan zo kwaad, dat hij zijn eigen broer in 1810 afzet als koning van ons land.

Napoleon bezet ons land

Daarna stuurt Napoleon zijn leger om Nederland te bezetten. Hij is dan ook "onze" keizer. Zijn soldaten in ons land moeten onderdak hebben en eten en drinken. De Nederlanders moeten dat allemaal betalen. Ook kan Napoleon nu ongestoord ons geld stelen. En hij voert de militaire dienst in voor de jonge mannen die twintig jaar zijn geworden. Hij wil onmiddellijk 3.000 Nederlandse soldaten. Iedereen die in de jaren 1788 tot 1793 geboren is, moet zich melden om gekeurd te worden. Ben je goedgekeurd, dan moet je loten. Bij een laag nummer heb je pech, bij een hoog nummer hoef je vaak niet in dienst. In 1812 valt Napoleon Rusland aan en in 1813 Pruisen. Toen zijn heel veel soldaten om het leven gekomen of gewond geraakt. Uiteindelijk is Napoleon verslagen en afgezet.

Ook Bornse jongens

Jongemannen uit de gemeente Borne worden ook opgeroepen voor het Franse leger. De militaire dokters verklaren 120 jongens gezond genoeg om te kunnen vechten. Van de meesten weten we niet hoe het met hen is gegaan. Sommigen zijn

Plaatje 95. Napoleon roept veel Nederlandse jongemannen op voor de militaire dienst. Als je wordt goedgekeurd, moet je een lot trekken. Bij een laag nummer heb je grote kans dat je in het leger van Napoleon moet. Op het plaatje zie je een soort bingo-trommel waarin de loten door elkaar worden gehusseld. Zo'n trommel heeft het leven van veel jongens bepaald.

overleden in een hospitaal of gesneuveld op een ver slagveld. Van sommigen is nooit meer iets vernomen. Maar meer dan de helft hoeft niet in dienst of keert veilig in Borne terug. Zoals Gradus Leuverink en Jannes Wensink.

De bevrijding

In 1813 komen buitenlandse legers ons land bevrijden met een leger van 15.000 soldaten. Onder die soldaten is ook een afdeling Kozakken. Het zijn ruiters uit de steppen in het zuiden van Rusland. Op hun steppenpaardjes zijn ze iedereen te vlug af. Als wervelwinden stuiven ze over het slagveld. Ze zijn zo snel, dat de Franse voetsoldaten veel ontzag voor hen hebben. De Kozakken rijden vóór het grote leger uit en bereiken Enschede vanuit Duitsland. Op 18 november 1813 jaagt een groepje van 15 Kozakken de Franse soldaten Enschede uit. Van daar uit trekken ze snel met het leger verder het land in. Zo wordt heel Nederland bevrijd van de Franse overheersing. Op 2 december 1813 wordt koning Willem I aangesteld als de nieuwe vorst van Nederland.

Vijftig jaar later

Het is dinsdagmorgen 17 november 1863. De klok van de Oude Kerk slaat acht uur. Dan klinken er plotseling wel twintig harde knallen. Het zijn saluutschoten met ongevaarlijke losse flodders! Het knallen van de geweren gaat over in het uitbundige gebeier

van de kerkklokken. Het is Bevrijdingsdag! Heel Nederland viert vandaag dat de Fransen vijftig jaar geleden verdreven zijn. De koster van de Oude Kerk is in alle vroegte in de toren geklommen om de vlag uit te steken. Overal wapperen vlaggen en de kinderen huppelen opgewonden naar school. Er zijn geen lessen, maar er worden spelletjes gedaan en zijn grote stapels krentenbollen. 's Middags verzamelen alle kinderen zich op de feestweide bij boer Scholten aan de Aanslagsweg. Het is lekker weer voor een feest in de buitenlucht. Het is wel wat bewolkt, maar het is een graad of 11 en dus niet koud.

De optocht

De kinderen stellen zich op in lange rijen voor de optocht. Vooraan in de stoet rijden twee prachtig geklede herauten te paard. Met hun linkerhand houden ze de teugels stevig vast. Met hun rechterhand zetten ze een bazuin aan de mond. Ze spelen ze een stoere tweestemmige melodie. Hun paarden steigeren. Het duurt even tot ze zijn gewend aan het harde geluid, vlak bij hun oren. Na de herauten komt een erewacht. Het zijn twee lange rijen van elk twintig paarden met ruiters. Op hun hoge paarden kijken ze op de menigte neer. Bijna iedereen in Borne die een paard heeft, rijdt mee en wil goed voor de dag komen. De paarden zijn grondig geroskamd, zodat ze prachtig glanzen. Achter de erewacht rijdt een deftige koets. De kap is naar achteren gevouwen, zodat je de twee oude mannen in de koets goed kunt zien. Ze zwaaien uitgelaten naar de mensen langs de straten die niets willen missen van dit bijzondere schouwspel. Wie zijn zij toch?

Twee veteranen

De twee oude mannen in de koets zijn Gradus Leuverink en Jannes Wensink. Leuverink is 75 jaar oud, Wensink vijf jaar jonger. Ze zijn soldaat geweest in de Franse tijd, net als sommige andere jongemannen uit Borne. Maar dat is al vijftig jaar geleden en van hen zijn alleen Leuverink en Wensink nog in leven. Daarom worden ze vandaag extra in het zonnetje gezet.

Plaatje 96. De soldaten in het Franse leger hadden prachtige uniformen. Hier zie je een afdeling van de infanterie, de voetsoldaten. Je zag hen al van ver aankomen. Ze waren goed zichtbaar voor de vijand. Daarom dragen soldaten nu geen opzichtige uniformen meer als ze moeten vechten.

Hij heeft geen familie nagelaten die het kan navertellen; hij is altijd vrijgezel gebleven.

Het bevrijdingsfeest in 1863

Vanaf het feestterrein bij boer Scholten gaat de optocht door de straten van Borne. De route gaat over de Peppelenlaan (Grotestraat), de Abraham ten Catestraat, de Oude Kerkstraat, de Marktstraat, de Markt (Dorsetplein) en dan over de Peppelenlaan terug. En dan nóg een keer hetzelfde rondje. Waarom twee keer? Omdat het dorp erg klein is. Eén rondje is nauwelijks de moeite waard bij zo'n grote feestvreugde.

De kinderen in de optocht proberen hun blinkend wit geschuurde klompen schoon te houden, maar dat valt niet mee. De meer dan veertig paarden vooraan in de optocht laten regelmatig iets vallen. Het is een vrolijk gezicht om de grote groep kinderen steeds naar voren en opzij te zien springen over het tapijt van paardenvijgen. Na het tweede rondje door het dorp gaat de stoet terug naar de feestweide van Scholten. Daar zijn allerlei 'vermakelijkheden' voor jong en oud. Met spelletjes als ringsteken, mastklimmen, stroophappen, hardlopen en zaklopen kun je mooie prijzen winnen. Het feest is een grote verrassing voor iedereen. Enkele rijke burgers hebben een paar dagen eerder de koppen bij elkaar gestoken en het feest georganiseerd en ... betaald.

Wijn en boterhammen

Het is midden november. Omdat het al vroeg donker wordt, is het feest in de weide van Scholten aan het eind van de middag afgelopen. Leuwerink en Wensink zijn in een opgewekte stemming. Ze kunnen zich niet herinneren, dat ze ooit zoveel belangstelling – en gratis borreltjes – hebben gehad. Ze worden in de koets geholpen voor een ritje naar het nieuwe gemeentehuis aan de Markt. Daar zijn alle notabelen van Borne bij elkaar gekomen. Leuwerink en Wensink krijgen een glas wijn en boterhammen. De burgemeester houdt een plechtige toespraak en

Ze hebben vaak verteld over hun avonturen in het leger van Napoleon. En elke keer worden hun verhalen mooier. Als soldaat moesten ze vaak wel honderd kilometer per dag lopen – zeggen ze. Ze hebben wel honderd vijanden verslagen – zeggen ze. Ze zijn in Rusland geweest met het Franse leger – zeggen ze. Ze hebben gevochten als leeuwen in de slag bij Waterloo in 1815 – zeggen ze. Maar of dat allemaal waar is, weet niemand. Dat is niet erg, want een mooi verhaal hoeft niet waar gebeurd te zijn. De jongelui in Borne vragen de twee veteranen vaak om nog eens te vertellen hoe het vroeger was. Voor een borreltje doen ze dat graag. De stamgasten in herberg de Halve Maan aan de Koppelsbrink weten wel dat ze hun sterke verhalen met een korreltje zout moeten nemen.

Na de slag bij Waterloo in 1815

Napoleon wordt verslagen in de slag bij Waterloo. De soldaten die het overleefd hebben, keren naar huis terug. Nu dragen ze geen mooi uniform meer. Ze moeten werk zoeken en dat valt niet mee. Als Gradus Leuwerink in 1818 trouwt, is zijn beroep wever. Zijn nakomelingen vertellen dat hij ook nog koeherder is geweest en sluiswachter van het sluisje in de Bornse Beek bij de Stroom Esch. Van Jannes Wensink is het beroep onbekend.

Plaatje 98. In café De Halve Maan was het vaak een gezellige boel. De Bornse kunstenaar Johan Tibbe heeft dat prachtig geschilderd. Het café stond aan de Marktstraat 35 in Borne.

heft het glas op de gezondheid van koning Willem III en koningin Sophia.

Illuminatie en vuurwerk

Nu is het helemaal donker geworden. De olielampen in de weinige straatlantaarns geven maar weinig licht. Op het Marktplein staat een grote menigte te wachten. Iedereen weet dat het gemeentehuis dadelijk prachtig zal worden verlicht en dat er vuurwerk zal zijn. Daar komt de gemeentelijke lantarenopsteker al aan met een lange stok. Er zit een brandende lont aan waarmee hij de tientallen vetpotjes aan de gevel aansteekt. Het wordt nu zo licht, dat het eerst even pijn doet aan de ogen. De oudere kinderen mogen opblijven om naar het vuurwerk te kijken. Voor veel kinderen is het de eerste keer dat ze zoiets zien. Ze schrikken steeds van de harde knallen. Hun mond valt open van verbazing als de potten met Bengaals vuur worden aange-

stoken. Maar het mooist vinden ze de gloeiende vuurpijlen die hoog de lucht inschieten en in duizend kleurige sterren uiteen spatten. Zoiets prachtigs hebben ze nog nooit gezien. Veel te snel is het vuurwerk voorbij. De volgende dag staat het plechtig in de krant: "Door het afsteken van vuurwerk op de markt werd deze heugelijke dag op een alleszins gepaste en algemeen verblijvende wijze beëindigd." Ook in andere plaatsen is de 50-jarige Bevrijdingsdag in 1863 uitbundig gevierd. Maar de mensen in Oldenzaal hebben hun geld vooral nuttig besteed. Zij hebben 5.000 gulden opgehaald voor de bouw van een ziekenhuis.

Plaatje 97. Een Kozak op zijn snelle steppenpaardje valt een Franse soldaat aan.

Op het kaartje op bladzijde 91 is de plaats van de feestweide bij de boerderij van Scholten aangegeven met 22a, het oude gemeentehuis met 22b.

Onderwijs en bezinning

Johannesgesticht en Retraitehuis (1894-1999)

Beter onderwijs voor meisjes

Rond 1890 maakt pastoor Hendriks van Borne zich zorgen over het onderwijs voor jonge meisjes. Dat moet beter. Hij wil daar iets aan doen door 'eene bewaar- en leerschool' voor meisjes op te richten. Hij praat er eens over met de pastoor van Rijssen en die brengt hem op een idee. Ook in Rijssen was het met het onderwijs voor meisjes maar droevig gesteld. De pastoor van Rijssen heeft de Zusters van Liefde uit Schijndel (in Noord-Brabant) gevraagd om een meisjesschool in Rijssen op te richten. De school staat er nu en de pastoor is heel tevreden. De nonnen zijn uitstekende leraressen.

Een grote erfenis

Het bouwen van een school met een klooster, waar de nonnen moeten wonen, kost veel geld. Dat moet door de inwoners van

Plaatje 99. Deze foto is gemaakt tussen 1894 en 1897. Links zien we het nieuwe Johannesgesticht aan de Stationsstraat. Ook de Stephanuskerk is nog nieuw. Die is gebouwd in 1888.

Borne bij elkaar worden gebracht. Gelukkig heeft een geheimzinnige persoon bij zijn dood veel geld nagelaten aan de kerk. Het geld blijkt te komen van een Bornse smid die in 1880 kinderloos is overleden. Hij heeft het gegeven aan iemand van het kerkbestuur, een kerkmeester. De kerkmeester moet de erfenis besteden aan een goed doel. Pastoor Warnink wil het geld in 1888 graag hebben voor zijn nieuwe Stephanuskerk aan de Stationsstraat. Maar hij krijgt het niet. De kerkmeester heeft ruzie met de pastoor, omdat hij niet wil dat de kerk op die plaats wordt gebouwd. De pastoor is natuurlijk heel boos, maar hij krijgt het geld niet.

Het goede doel

In 1894 hoort de kerkmeester van pastoor Hendriks dat er plannen zijn voor de bouw van een meisjesschool. Er zullen nonnen komen om les te geven. Hij denkt aan het geld van de smid, dat hij nu al veertien jaar bewaart. Met de opgespaarde rente erbij is het bedrag aangegroeid tot 20.000 gulden. Daar kun je in die tijd een school en een klooster van bouwen. Dit moet het goede doel zijn dat de smid op zijn sterfbed bedoeld heeft, denkt de kerkmeester. Hij geeft het geld aan pastoor Hendriks. De bouw kan nu beginnen op een terrein naast de pastorie aan de Stationsstraat. De school krijgt de naam Sint Johannesgesticht.

Het Johannesgesticht in Borne

Op 1 juni 1895 wordt de school met vier lokalen in gebruik genomen. Er is een naaischool die ook wordt bezocht door protestantse en joodse meisjes. Het is wel een meisjesschool, maar er worden ook jongens onder de zeven jaar toegelaten. In die tijd zijn er nog aparte jongens- en meisjesscholen. De eerste jaren hebben de nonnen het heel armoedig. Ze hebben bijna geen meubilair. Ze leven van het eten dat meelevende mensen aan de kloosterdeur afgeven. Al in 1897 moet de school worden uitgebreid met een extra verdieping. Later komt er ook een middelbare MULO-school. Heel veel meisjes uit de wijde omgeving van Borne hebben hier hun diploma gehaald. In de loop

Verhaal **23**

Plaatje 100. Het Johannesgesticht aan Stationsstraat in Borne.

van de tijd zijn er steeds minder nonnen. In 1989 vertrekt de laatste zuster uit de school. Tien jaar later wordt het klooster definitief gesloten. Nu is het een gebouw een gezinsvervangend tehuis.

Retraitehuis St. Jozef in Zenderen

In 1907 wordt in Venlo het eerste retraitehuis in ons land geopend. Een retraitehuis is een plaats waar je kunt nadenken over je leven. Misschien is er iets belangrijks gebeurd of gaat er binnenkort iets veranderen in je leven. Het kan zijn dat er iemand in de familie is overleden of erg ziek is. Je wilt nadenken over 'levensvragen'. Dan kun je naar een retraitehuis gaan. Daar komen ook andere mensen met hun zorgen en hun vragen. Je kunt er naar elkaar luisteren en elkaar bemoedigen. Het kan heel fijn zijn om te merken, dat je niet de enige bent met een probleem, waar je met niemand over durfde praten. Er zijn mensen die je goede raad kunnen geven. Sommigen vinden daarbij ook steun van hun geloof.

Redemptoristen

Redemptoristen zijn paters en broeders die de mensen willen helpen met deze zorgen en lasten van iedere dag. Ze doen dat vanuit hun geloof. In 1927 openen zij een retraitehuis op de heide tussen Zenderen en Azelo. Nonnen zorgen voor het eten en drinken van de gasten die er vaak ook overnachten. Er

Plaatje 101. Retraitehuis Sint Jozef in Zenderen, nu Bezinningscentrum De Zwanenhof.

komen allerlei groepen naar het retraitehuis uit om over hun leven te praten. Duizenden werkende jongeren, leerlingen van hogere middelbare schoolklassen, winkeliers, militairen, moeders, huisvrouwen en bejaarden zijn één of meer dagen in Zenderen te gast. In de Tweede Wereldoorlog heeft het huis onderdak gegeven aan mensen uit verschillende plaatsen in het land. Ze moesten vluchten voor het oorlogsgevaar.

Van 'Sint Jozef' naar 'Zwanenhof'

Vanaf 1950 verandert er veel in de katholieke kerk. De mensen zijn steeds beter opgeleid en luisteren niet alleen meer naar wat de pastoor zegt. Ze leren niet alleen van de Bijbel, maar ook wat moderne filosofen schrijven. Het geloof staat niet meer centraal. Daarom gaat het retraitehuis in 1963 "Bezinningscentrum De Zwanenhof" heten. Het werk wordt niet meer alleen gedaan door de paters, maar ook door mensen die geen priester zijn. De laatste paters zijn in 1999 vertrokken.

Op het kaartje op bladzijde 91 is de plaats van het Johannesgesticht aangegeven met de letter M. Op het kaartje op bladzijde 92 is het retraitehuis De Zwanenhof in Zenderen aangegeven met de letter N.

Borne, van alle markten thuis

De opkomst van de industrie (1800)

Bedrijvigheid

Slechte wegen rond Borne maken het lastig de spullen die de mensen nodig hebben om te leven aan te voeren. Daarom wordt er zoveel mogelijk in de eigen omgeving gemaakt. Daar komt bij, dat veel boerenzoons geen werk meer kunnen vinden als boer. Tegenwoordig zeggen economen, dat er "een gunstig vestigingsklimaat" in Borne was. Ook in de laatste vijftig jaar zijn er veel kleine en middelgrote bedrijven bijgekomen op de nieuwe industrieterreinen van Borne. Ze zorgen voor veel werkgelegenheid.

Fabriekjes en ambachtslieden

Wie oude fotoboeken doorbladert, ziet dat het niet alleen om textiel ging. Borne telde vroeger bijvoorbeeld enkele steenbakkerijen, twee windmolens, twee bierbrouwerijen, vier cichoreifabriekjes, twee zeepziederijen, een grutterij, twee melkfabrieken, een mosterdfabriekje en een kartonnagefabriek. Daarnaast waren er vele ambachtslieden zoals leerlooiers, timmerlieden, bakkers en smeden.

De industriële revolutie

Vroeger maakte iedereen alles met de hand. In de 18de eeuw wordt in Engeland de stoommachine uitgevonden. Die maakt het mogelijk producten te maken met machines. De omschakeling naar het gebruik van die machines noemen we de 'industriële revolutie'. Revolutie betekent 'grote verandering'. En dat was het gebruik van stoommachines in de industrie ook. Allerlei producten kunnen nu goedkoper worden gemaakt, waardoor steeds meer mensen die kunnen kopen. De industriële revolutie begint aan het eind van de 18de eeuw in Engeland. Het vaste land van Europa volgt aan het begin van de 19de eeuw. Het is het begin van een belangrijke periode. Pioniers doen allerlei slimme uitvindingen, die worden toegepast in de industrie. Overall worden nu nieuwe fabrieken gebouwd. Steeds meer boeren worden fabrieksarbeiders.

Verhaal 24

Pioniers in Borne

Ook in Borne zijn er in de 19de eeuw een aantal van die pioniers geweest. Ze hebben zelf uitvindingen gedaan, of hebben uitvindingen van anderen in praktijk gebracht. Dank zij hen wordt Borne de bakermat van een aantal kleine bedrijven, die later zijn uitgegroeid tot grote internationale ondernemingen. Maar om hun vleugels te kunnen uitslaan, verhuizen zij naar Hengelo. Hengelo komt aan belangrijk spoorwegknooppunt te liggen en verdringt Borne als vestigingsplaats.

Stork begint in Borne

Een van die pioniers is de Bornse smid Jan Meijling (1822-1873). Samen met ingenieur Coenraad Craan Stork (1829-1863) uit Oldenzaal begint hij in 1859 aan de Oude Almloseweg een bescheiden smederij en werkplaats. Ze repareren allerlei machines voor de textielindustrie. Hun bedrijfje stond tegenover de Eschschool. Ingenieur Stork overlijdt op jonge leeftijd. De zaak wordt voortgezet door zijn twee broers Charles Theodoor en Jurriaan Engelbert onder de naam Gebroeders Stork en Co.

Ze verplaatsen het bedrijf in 1868 naar Hengelo, waar meer ruimte is voor uitbreiding. Stork wordt heel bekend om zijn stoommachines en scheepsmotoren.

De passie van Hofstede Crull

Een andere vernieuwer is Rento Wolter Hendrik Hofstede Crull uit Groningen (1863-1938). Hij maakt de middelbare school, de HBS, niet af. In 1884 krijgt hij een baantje bij de Bornse

Plaatje 102. Ingenieur Charles Theodoor Stork (1822-1895),

machinefabriek Ledeboer aan de Deldensestraat, ongeveer waar nu de Ruwerstraat is. Daar krijgt hij grote belangstelling voor de elektrotechniek. Hij verlooft zich met een dochter van de rijke familie Dikkers, waardoor hij kan studeren. In de Duitse stad Hannover behaalt hij het diploma van elektrotechnisch ingenieur. In 1891 vertrekt hij naar de Verenigde Staten, waar hij bij enkele moderne elektrotechnische bedrijven werkt. Hij ziet daar dat veel steden en dorpen al elektrische straatverlichting hebben.

Elektrische straatverlichting in Borne

Hofstede Crull gaat terug naar Borne en begint daar in 1894 een technisch bureau. Hij gaat met zijn moderne ideeën naar het gemeentebestuur. En twee jaar later is Borne de eerste plattelandsgemeente in Nederland met elektrische straatverlichting. De stroom komt van een elektrische centrale die hij laat bouwen aan de Oude Deldensestraat.

Nog meer ideeën

In 1908 verhuist het bedrijf van Hofstede Crull naar Hengelo. Onder de nieuwe naam Heemaf start hij een fabriek voor elektrotechnische apparaten. Later komen hier de bedrijven Hazemeyer en Hollandse Signaal uit voort. Hazemeyer maakt apparaten voor het schakelen van elektrische stroom. Hollandse Signaal maakt militaire apparatuur. Behalve voor alles wat met stroom te maken heeft, is Hofstede Crull ook dol op auto's. Hij richt in Borne een bedrijf op met een Engelse naam: de 'American Refined Motor Company'. In Borne spreken nog maar weinig mensen Engels, dus iedereen zegt 'Reeffinet'. Het bedrijf was gevestigd op het terrein van Ledeboer. Hier is nu een woonbuurt die Refinet wordt genoemd.

Plaatje 103. Elektrotechnicus Rento Hofstede Crull (1863-1938).

De metaalgieterij van Willem Aal & Zonen

In 1910 begint de Amsterdammer Willem Aal met zijn twee zoons aan de Prins Bernhardlaan een gieterij voor producten van koper, aluminium en tin. Vanaf 1913 heet het bedrijf Twentsche Metaal en IJzergieterij. Later maakt de gieterij vooral onderdelen voor de machinefabriek Philips in Almelo. De modellen voor de gietstukken worden gemaakt door modelmakerij Kwast aan de Morseltdijk. Later is het bedrijf voortgezet als een afdeling van de gieterij Cirex in Almelo. Na 1970 is de fabriek aan de Prins Bernhardlaan gesloopt. De gebouwen stonden achter de huizen Prins Bernhardlaan 4 tot 8. Daar staan nu de woningen aan de Nieuwe Es.

Plaatje 104. Het gebouwtje met de hoge schoorsteen is de elektriciteitscentrale van Hofstede Crull aan de Oude Deldensestraat. De foto is genomen vanaf het hoge dak van een villa bij het spoor.

Bagagerekken

In 1932 richt Jannes Jonge Poerink een bedrijf op voor allerlei producten van metaaldraad, zoals metalen veren en bagagerekken voor treinen. Het bedrijf maakt tegenwoordig vooral transportsystemen, zoals lopende banden. Je vindt ze veel in fabrieken waar etenswaren worden gemaakt, bijvoorbeeld brood, banket, vleeswaren en dranken. In 1995 is Draad-industrie Jonge Poerink overgenomen door het Amerikaanse bedrijf Ashworth Brothers. Het bedrijf heet nu Jonge Poerink Conveyors.

'Warm perswerk'

De firma Bons & Evers maakt sinds 1949 ingewikkelde onderdelen van het metaal messing. Die worden gebruikt in sanitair, verwarmingssystemen, leidingen en allerhande machines, apparaten en voertuigen. We gebruiken de producten van Bons & Evers bijna dagelijks. Maar we zien ze niet, omdat ze vaak als

Plaatje 105. Het personeel van de Twentse IJzergieterij aan de Prins Bernhardlaan in 1951 samen op de foto.

Plaatje 106. De steenfabriek van Morselt aan de Oude Deldenseweg.

onderdelen verstopt zitten in apparaten. Het bedrijf was eerst gevestigd op de hoek van de Marktstraat en de Brinkstraat. Later is het verhuisd naar de Industriestraat. In het oude bedrijfsgebouw heeft jarenlang de jongerenclub 't Grutje gezeten.

Plaatje 107. Watermeter, één van de producten van Bons & Evers.

Op het kaartje op bladzijde 91 is de plaats van de fabriek van Stork en Meiling aangegeven met 24a, de elektriciteitscentrale van Hofstede Crull met 24b, de metaalgieterij van Willem Aal met 24c, de fabriek van Jonge Poerink met 24d, de fabriek van Bons & Evers met 24e en de machinefabriek Ledeboer met 24f.

Het einde van het isolement

Hoe het spoor in Borne kwam (1865)

Zandwegen en beken

Tegenwoordig zijn er asfaltwegen, spoorlijnen en kanalen. Je bent overal in een mum van tijd. Dat was vroeger niet zo. In het westen van het land kon je bijna overal met de trekschuit reizen. Twente heeft dan alleen nog maar zandwegen en ondiepe beekjes. De wegen zitten vol kuilen en zijn van de herfst tot de lente bijna onbegaanbaar door de modder. Het vervoer van turf en landbouwproducten gaat dan vooral over het water van de beken. Maar de beken staan in de zomer vaak op veel plaatsen droog.

De nieuwe tolweg

Een flinke verbetering is de straatweg van Deventer, via Almelo, Borne en Hengelo naar Oldenzaal die in 1827 gereed komt. Maar daar moet je wel om de paar kilometer tol voor betalen. Dat is een dure grap als je ver moet reizen. In 1839 wordt de eerste spoorlijn in Nederland aangelegd, van Amsterdam naar Haarlem. Al vóór 1850 kun je met de stoomtrein ook van Amsterdam naar Leiden, Den Haag, Utrecht en Arnhem. Maar voor de aanleg van een spoorlijn naar Twente is het dan nog te vroeg. De regering wijst de verzoeken uit Twente af.

De postmeester van Almelo

In 1853 krijgt de Almelse postmeester Elias Dull een vergunning voor de aanleg van een spoorlijn van Zwolle over Almelo naar Lingen in Duitsland. Maar hij krijgt het geld ervoor niet bij elkaar. In 1860 maakt de regering een wet voor de aanleg van spoorlijnen in het hele land. De wet maakt het gemakkelijker een stuk spoorlijn aan te leggen. Nu gaat het ook in Twente gebeuren!

De SMAS legt een spoorlijn aan

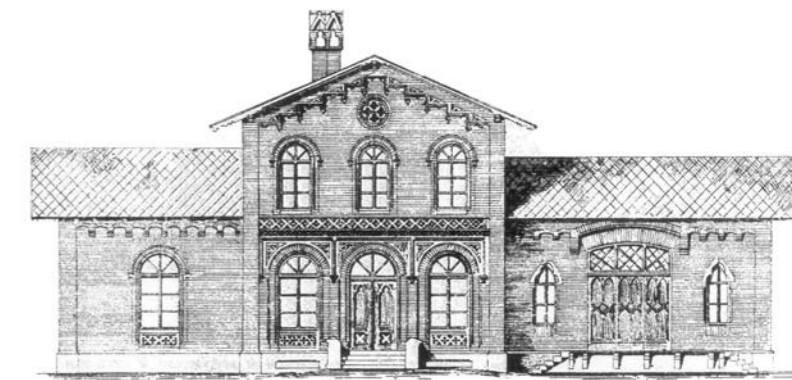
In 1862 wordt in Amsterdam een bedrijf opgericht met een lange naam. Het is de Spoorweg Maatschappij Almelo-Salzbergen, afgekort SMAS. Rijke mensen brengen 21 miljoen

Verhaal **25**

gulden bij elkaar. Dat is bijna 10 miljoen euro. Met dit geld leggen ze een spoorlijn aan van Almelo naar de Duitse plaats Salzbergen. Het 55 kilometer lange spoor loopt via Borne, Hengelo, Oldenzaal en Bentheim. In Salzbergen sluit het spoor aan op een lijn naar de Duitse steenkolenmijnen.

Goed voor de Twentse industrie

De spoorlijn is heel belangrijk voor Twente. De opkomende industrie heeft steeds meer steenkool nodig voor de stoommachines. Veel textiel fabrieken hebben al zo'n moderne stoommachine. De Duitse steenkool maakt de productie van textiel in Twente een stuk goedkoper. Als de textiel goedkoop is, kunnen de fabrikanten meer verkopen. Met de trein kun je de textiel ook sneller en gemakkelijker naar verre klanten brengen. Ook de grondstoffen voor de fabrieken kunnen met de trein gemakke-

Plaatje 108. De ontwerptekening van het station van Borne uit 1865, gezien vanaf de Parallelweg. Links is de wachtkamer voor de reizigers. In het midden zijn de loketten waar je een kaartje kunt kopen. Rechts is de goederenloods. Dat kun je zien aan het verhoogde laadperron met de trapjes en de grote deuren. De goederenloods is er later aangebouwd.

Plaatje 109. Er staat een stoomtrein bij het station van Borne. Rechts is het huisje met de toiletten.

lijker en goedkoper worden aangevoerd. Bijvoorbeeld de grote balen katoen uit Amerika die met schepen in de haven van Rotterdam aankomen.

Het eerste zwembad

Voor de aanleg van een spoorbaan is veel grind nodig om de rails stevig in de grond te leggen. Het grind komt uit de omgeving. In Borne en Zenderen zit hier en daar grind in de grond. De Grintkolkenweg in Zenderen, een zijweg van de Zeilkerweg, herinnert hier nog aan. In Borne wordt grind uitgegraven bij de Letterveldweg. Zo ontstaat daar een grote vijver. Deze greentenkoel (grindkuil) is tot 1930 door de jeugd als zwembad gebruikt. Daarna kwam er een nieuw zwembad bij Heidelberg aan de Bornerbroeksestraat.

De eerste trein

Op 7 augustus 1865 zijn Almelo en Borne in rep en roer. Sissend en puffend loopt de eerste stoomlocomotief Almelo binnen en een uurtje later ook in Borne. Veel mensen hebben met het hart in de keel het monster voorbij zien komen. De koeien rennen met hun staarten omhoog in paniek door de wei bij het spoor. De boeren zijn bang dat ze zó van slag raken, dat ze geen melk meer geven. En dan die enorme snelheid van wel 38 kilometer per uur! De adem van de treinreizigers zal er door worden afgeknepen. Maar zoals we nu weten, is het erg meegevallen.

Dubbelspoor

Op 18 oktober 1865 kun je voor het eerst in Borne op de trein stappen. Het reizen gaat nu veel sneller. In 1850 duurde de reis met de postkoets naar Utrecht wel 13 uur. In 1870 deed je er met de trein nog maar een uur of drie over.

Op de spoordijk is in 1865 al plaats voor twee sporen, maar eerst wordt er maar één spoor aangelegd. In 1902 rijden er zoveel treinen dat een tweede spoor nodig is. Tot 1951 kunnen er alleen stoomtreinen en dieseltreinen rijden. In dat jaar wordt een elektrische bovenleiding aangelegd.

Steenkool

Steenkool is een van de belangrijkste goederen die jarenlang per spoor zijn vervoerd. Vóór de ontdekking van de grote aardgasbel in 1959 in de provincie Groningen verwarmen de meeste mensen hun huizen met steenkool. De kolen worden over het spoor aangevoerd uit de mijnen in Zuid-Limburg. Bij het station worden ze uitgeladen. Aan de Parallelweg hebben de steenkolenhandelaren van Borne hun opslagplaatsen. Ze scheppen daar de kolen in jutezakken van honderd liter en brengen ze met paard-en-wagen naar hun klanten. De kleinste kinderen zijn wel een beetje van bang van het zwarte gezicht van de kolenboer. Elk huis heeft een groot gemetseld kolenhok, waarin de voorraad voor de hele winter wordt opgeslagen. Het kolen-sjouwen is zwaar werk. Na 1970 is dat voorbij, want iedereen heeft nu aardgas. Waar de opslagplaatsen aan de Parallelweg waren, zijn nu parkeerplaatsen voor de treinreizigers.

Pakjes van Jöapke

Een hokje in de goederenloods van het station is jarenlang het domein van meneer Schoemaker. Hij heet eigenlijk Jaap, maar omdat hij zo bekend is, noemt iedereen hem Jöapke. Hij is in dienst van het landelijke transportbedrijf Van Gend & Loos. Je kunt hem vaak met zijn paard en zijn huifkar in het dorp zien, als hij de pakjes die per spoor zijn gebracht bij de klanten gaat

Plaatje 110. In de nacht van 30 oktober 1920 ontspoord er bij de spoorwegovergang in de Azelosestraat een goederentrein. Er is één dode gevallen en er zijn twee gewonden. Het gebouw op de achtergrond is van de Boerenbond. Nu is hier het nieuwe kantoor van een architectenbureau.

bezorgen. Vaak springen jongens bij hem achter op de wagen om gratis een eindje mee te rijden. Jöapke doet dan meestal of hij het niet ziet.

Stiekem mee

In 1953 rijdt de laatste stoomtrein. Voor sommige schooljongens is dat jammer. Op je vrije woensdagmiddag komt er altijd een stoomlocomotief uit Hengelo met goederenwagens voor Spanjaard. De machinist zet de trein stil op een zijspoor voor het station. Hij gaat eerst gezellig koffie drinken bij de stationschef. Je mag eigenlijk alleen op het perron komen met een kaartje. Maar als je niet in de weg loopt en voorzichtig bent, knijpt de chef meestal een oogje dicht. Je kunt dan dicht bij de warme sissende locomotief komen. Wat is hij groot en indrukwekkend. Het ruikt heerlijk naar kolendamp en smeerolie van de locomotief en naar teer van de eikenhouten spoorbielzen. Kijk daar komt de machinist uit het kantoortje van de stationschef. Hij moet weer aan het werk. Je verzamelt al je moed en vraagt de machinist of je misschien even met hem op de locomotief mag. En een heel enkele keer zegt hij: "Vooruit dan maar!" Als hij in een hele goede bui is, mag je ook meerijden

over het fabrieksspoor naar Spanjaard. Vóór hij de locomotief in beweging zet, moet hij eerst vier keer de stoomfluit laten gillen. Dat is het teken voor de overwegwachter. Hij zit in zijn houten wachtpost aan het spoor bij de Bornerbroeksestraat. Hij moet de spoorbomen bij de Azelosestraat sluiten, waar de locomotief langs moet. Als je geluk hebt, vraagt de machinist of jij vier keer aan het touw van de fluit wil trekken. Bij de overweg zegt hij dat je je moet bukken, want de mensen mogen je niet zien. Dat maakt het extra spannend!

Een prachtig station

Borne krijgt in 1865 ook een station. Het is een opvallend gebouw, dat is ontworpen door een Duitse architect. Het is gebouwd van bruinrode baksteen met veel versieringen en vensters met ronde bogen. Het stationsgebouw, de goederenloods en de bovenwoning van de stationschef zijn meerdere keren verbouwd en uitgebreid. Na 1904 is het gebouw bijna helemaal wit gepleisterd. Rond 1935 ontstond het grauwgrijze station dat oudere mensen zich nog herinneren. In 1975 is het mooie station na een geschiedenis van 110 jaar gesloopt, ondanks hevig protest vanuit de Bornse bevolking. Het is vervangen door een haltegebouwtje. De fabriekssporen van Spanjaard zijn in 1987 opgebroken bij de sloop van de fabriek.

Op het kaartje op bladzijde 91 is de plaats van het spoorstation aangegeven met 25a, de Greentenkoel met 25b, het zwembad Heidelberg met 25c, en de kolenopslagplaatsen met 25d. Op het kaartje op bladzijde 92 is de Grintkolkenweg in Zenderen aangegeven met 25e.

Een ellendige tijd

Bommen op Borne (1940-1945)

Er dreigt oorlog

Op dinsdagochtend 29 augustus 1939 is het een drukte van belang bij het station van Borne. Familie en bekenden nemen afscheid van de dienstplichtige militairen. Het zijn de mannen van 20 tot 35 jaar oud. Ze zijn opgeroepen door de regering, want er dreigt oorlog met Duitsland. Hier en daar pinkt iemand een traantje weg. Er worden bemoedigende woorden gesproken. Die dag rijden er 500 personentreinen en 60 goederentreinen door het land. Ze brengen 144.000 militairen en duizenden paarden naar de plaatsen waar ze het land moeten verdedigen. Twee dagen later geeft Adolf Hitler zijn leger het commando Polen binnen te vallen. Iedereen is bang dat de Duitsers ook Nederland zullen aanvallen. De mensen in Borne bereiden zich voor op een oorlog, maar er gaan maanden voorbij zonder dat er iets gebeurt. Misschien komt er wel geen oorlog....

Plaatje 111. De verwrongen resten van de brug over het Twentekanaal in Bornerbroek. Nederlandse soldaten bliezen de brug op in de nacht van 9 op 10 mei 1940. Zo kon het Duitse leger de brug niet gebruiken, toen ze ons land een paar uur later binnenvielen.

Verhaal 26

Het is zover

Dan vallen plotseling op 10 mei 1940 in alle vroegte Duitse troepen Nederland binnen. Tegen half vijf zijn de eerste Duitse soldaten in Borne. Zij moeten de bruggen over het Twentekanaal in Bornerbroek onbeschadigd in handen krijgen, zodat het Duitse leger gemakkelijk verder ons land in kan trekken. Maar de bruggen zijn eerder in de nacht al door Nederlandse soldaten opgeblazen. Veel maakt het niet uit: de Duitser rukken toch snel op. Overal in het land breken gevechten uit, het hevigst op de Grebbeberg bij Rhenen. Daar sneuvelen veel soldaten. Er zijn ook twee militairen uit Borne bij. Zij zijn begraven op de erebegraafplaats op de Grebbeberg. Duitse vliegtuigen bombarderen de binnenstad van Rotterdam. Het Nederlandse leger ziet dat de Duitsers te sterk zijn en geeft zich na vier dagen vechten over, op 14 mei 1940. Er breekt een moeilijke tijd aan.

Bondgenoten

Het Duitse leger is ook andere landen binnengevallen. Gelukkig komen de legers van Engeland en Amerika en de andere bondgenoten te hulp. De bondgenoten noemen we 'geallieerden'. Samen proberen ze het Duitse leger te verslaan. Aan het begin van de oorlog hebben de geallieerden nog geen legers op het vaste land van Europa. Daarom bombarderen ze het Duitse leger en de Duitse steden vanuit hun vliegtuigen. Daarbij vallen heel veel slachtoffers en de schade is enorm. Bijna elke nacht trekken soms wel duizend vliegtuigen uit Engeland over ons land, op weg naar Duitse steden. Een paar uur later vliegen ze terug. Het lange en indrukwekkende gebrom van de motoren houdt veel mensen uit hun slaap. Op 6 juni 1944 steken de geallieerden met duizenden boten over van Engeland naar Frankrijk. Zo brengen ze hun sterke legers naar het vasteland van Europa. Iedereen krijgt weer hoop dat de oorlog nu snel is afgelopen. Toch duurt de oorlog dan nog bijna een heel jaar.

Zware tijden

De vijf lange oorlogsjaren zijn een tijd van onderdrukking en ontberingen. Er komt steeds meer gebrek aan eten, kleding, schoeisel en brandstof. Vooral de mensen in de steden krijgen het moeilijk. Op het platteland, zoals in Borne, zijn er altijd wel kennissen of familie met een tuintje waar je wat eten kunt halen in geval van nood. Iedereen krijgt bonkaarten van de regering waarmee je eten of kleding kunt kopen. Dat zijn de distributiebonnen. Zo moet alles eerlijk worden verdeeld. Maar er zijn ook mensen die stiekem de schaarse etenswaren opkopen en weer doorverkopen voor woekerprijzen. Ze willen zo veel mogelijk winst maken. Dat zijn de zwarthandelaren.

Een zwarthandelaar

In 1940 zijn er 50 kruideniers in de gemeente Borne. Hun winkels raken steeds leger. Ze hebben steeds meer moeite om aan producten te komen voor hun winkels. Er komen geen

Plaatje 112. In de oorlog krijgt elke inwoner van Nederland een distributiekaart. Met deze kaart krijg je de bonnen die je nodig hebt om eten, schoenen en kleren te kunnen kopen. Deze kaart is van de baby die 68 jaar later dit boekje schreef.

Plaatje 113. Het huis aan de Burgemeester Schaepmanstraat 4 na het bombardement op 28 februari 1943.

vrachtwagens meer met verse etenswaren en huishoudartikelen. Aan alles is gebrek. De winkeliers gaan naar de boeren in de omgeving om boter, melk, kaas en eieren te kopen voor hun klanten. Maar vaak krijgen ze van een boer te horen, dat een zwarthandelaar hen al vóór is geweest. Die heeft alles voor heel veel geld gekocht. Eén zwarthandelaar koopt vooral eieren op. Hij heeft er een speciale jas voor laten maken. Het is een lange jas tot op zijn enkels, met aan de binnenkant van boven tot onder kleine vakjes. Daar kan hij de eieren in stoppen. Van buiten zie je daar niets van. Op een dag gaat kruidenier Henk van de Zijlstra-winkel in Borne (Grotestraat 188) naar een boer in Hertme om te vragen of hij eieren te koop heeft. Op het moment dat Henk de keukendeur binnengaat, komt toevallig de zwarthandelaar naar buiten. De kruidenier herkent hem onmiddellijk. Hij doet alsof hij struikelt. Hij valt tegen de zwarthandelaar aan en drukt zich stevig tegen hem aan, met zijn beide armen om hem heen. Dat geeft een krakend geluid. Even later staat de zwarthandelaar scheldend midden in een reusachtige omelet.

Plaatje 114. De bommenwerper 'Aliquippa' vliegt op 22 december 1943 terug naar Engeland. Het vliegtuig heeft samen met 22 andere vliegtuigen de spoorwegen bij Osnabrück gebombardeerd. Op de terugweg wordt het toestel geraakt door de vijand. Nog maar één van de vier motoren werkt nog. De piloot zet die ene motor uit en laat het toestel rustig naar beneden zweven. De bemanningsleden springen met hun parachute aan uit het vliegtuig en komen veilig aan de grond. De bommenwerper landt met een 'buischuiwer' in een weiland van Bolscher in Bornerbroek. De piloot en twee anderen stappen ongedeerd uit.

Bommen op Borne

Borne is een aantal keren gebombardeerd. Het eerst op 26 juli 1942. Daarbij zijn 80 huizen bij het Spanjaardsplein beschadigd. Twee mensen raken gewond. Op 20 januari 1943 is het raak bij De Bleek. Er zijn drie doden en vier gewonden. Op 28 februari 1943 vallen er bommen bij de Wensinkstraat en de Oude Deldensestraat, met vier doden en twee gewonden tot gevolg. Ook bij de twee laatste bombardementen is er veel schade. In de jaren 1943-1945 zijn er in de gemeente Borne zes vliegtuigen neergestort. Hierbij zijn militaire en burgerslachtoffers te betreuren. In 1943 maakt een grote Amerikaanse bommenwerper een noodlanding bij de boerderij van de familie Bolscher in Bornerbroek. De piloot weet zijn toestel veilig in een weiland aan de grond te zetten. De tien leden van de bemanning overleven de noodlanding.

Raketten

De Duitsers vinden nieuwe wapens uit, zoals de V1-raketten. Het zijn vliegende bommen. Ze hebben een straalmotor en worden afgeschoten vanaf lange glijbanen. Eind 1944 bouwen de Duitsers twee van die lanceerbanen in het Almelose Nijreesbos en een bij café Platenkamp aan de Bornerbroeksestraat. De Duitsers bestoken de Belgische stad Antwerpen met deze vliegende bommen. Dat is een afstand van meer dan 200 kilometer. De V1's zijn niet erg betrouwbaar. De mensen luisteren angstig naar het geluid als er een V1 overvliegt. Als de motor het goed doet, hoor je een hard reutelend geluid. Dan vliegt hij gewoon verder naar zijn doel. Maar als het geluid plotseling ophoudt, komt de bom bij je in de buurt terecht en zal met een vreselijke knal ontploffen. Dat weten de mensen in de omgeving van Bornerbroek maar al te goed. Daar zijn er wel vijf naar beneden gekomen. Bij de ontploffingen zijn enkele boerderijen totaal vernield.

Plaatje 115. Technische tekening van een V1, een vliegende bom van de Duitsers.

Op het kaartje op bladzijde 91 zijn de plaatsen waar bommen zijn gevallen aangegeven: het Spanjaardsplein met 26a, De Bleek met 26b en de Oude Deldensestraat met 26c.

Na vijf jaar eindelijk bevrijd!

Terreur en slachtoffers (1940-1945)

Verhaal **27**

Duitse terreurdaden

Eind april 1943 breekt er een staking uit bij de machinefabriek Stork in Hengelo. Het is een spontaan protest tegen de bezetter. De Duitsers willen alle Nederlandse militairen gevangen nemen. Het nieuws van de staking gaat rond als een lopend vuurtje. Onmiddellijk wordt het voorbeeld in het hele land gevolgd. In Borne wordt het werk neergelegd bij Spanjaard, Jonge Poerink, de melkfabriek en de gemeentesecretarie. Maar de Duitsers nemen wraak. Ze arresteren tientallen mensen. Twee bedrijfsleiders van Spanjaard en een slager uit Almelo worden vermoord.

Drie mensen doodgeschoten

Op 19 november 1944 springt de Engelse piloot Jimmy Taylor uit zijn aangeschoten toestel. Hij landt veilig met zijn parachute op het Hesseler en weet te ontkomen. De Duitsers zijn woedend en nemen zes willekeurige burgers gevangen. Drie van hen worden later doodgeschoten. Het monument aan de Mekkelhorstweg herinnert aan hen. Kort na de landing van de piloot schieten de Duitsers naast het gemeentehuis een Bornse jongeman dood. Hij is betrapt met een wapen en een vals paspoort. Ook op die plaats is later een monument opgericht. Pas bijna veertig jaar later hoort Jimmy Taylor wat er na zijn ontsnapping op het Hesseler is gebeurd. Hij vindt het verschrikkelijk dat de Duitsers zomaar drie onschuldige mensen hebben vermoord, uit woede omdat ze hem niet te pakken konden krijgen. Jimmy Taylor is bij het grote bevrijdingsfeest in 1995, 40 jaar na de oorlog, naar Borne gekomen. Op het monument aan de Mekkelhorstweg heeft hij een plaquette aangebracht ter herinnering.

De Lidwinahoeve in Zenderen

Een klein aantal mensen uit Borne sluit zich aan bij geheime verzetsgroepen. Ze proberen het de bezetter zo lastig mogelijk te maken. Aan de Lidwinaweg in Zenderen staat het huis

Plaatje 116. Dit is het monument voor de slachtoffers van de verzetsgroep van de Lidwinahoeve.

"Lidwina" van het echtpaar Hilbrink. Cor Hilbrink is de leider van een verzetsgroep. Zijn huis dient in de zomer van 1944 als schuilplaats. Samen overvallen ze gemeentehuizen en nemen distributiebonnen en belangrijke papieren mee voor de onderduikers. Maar ze zijn door iemand verraden. Op 23 september 1944 valt een groep Duitsers de villa binnen. Sommige mensen van de verzetsgroep kunnen nog ontkomen, maar ze worden al snel opgepakt. Drie van hen worden doodgeschoten. De villa wordt door de Duitsers opgeblazen. Een gedenksteen aan de Lidwinaweg herinnert aan de gebeurtenis.

Oorlogsslachtoffers

Op het grondgebied van de gemeente Borne zijn in de Tweede Wereldoorlog 61 doden gevallen. Onder hen zijn acht bemanningsleden van geallieerde vliegtuigen, de drie slachtoffers van de staking in 1943, een aantal leden van het verzet, en vier personen die niet terugkeerden uit Duitsland, waar zij verplicht moesten werken. Ook zijn er in Borne Duitse soldaten gesneuveld, maar het is niet bekend hoeveel.

De Sjoa in Borne

Het zijn de joodse mensen die het meest te lijden hebben van de vervolging door de nazi's. De nazi's hebben vijf à zes miljoen joden in Europa vermoord. Van de 140.000 joden in Nederland hebben zij er 104.000 gedood in vernietigingskampen als Auschwitz en Sobibor. De joden noemen de vernietiging van hun volk de 'Sjoa'. In hun taal, het Hebreeuws, betekent dit woord 'ramp' en 'vernietiging'. Nederlandse politiemensen hebben daar aan meegewerkt door hen te arresteren en aan de Duitsers over te leveren.

Plaatje 117. De ster die alle joodse mensen vanaf 1942 op hun jas moeten dragen.

Sommige joodse families kunnen op tijd vluchten naar het buitenland. Anderen hebben het geluk dat ze kunnen onderduiken. Ze moeten dan jarenlang binnen zitten, altijd bang dat ze worden ontdekt of verraden. Er zijn in Borne maar weinig mensen die joden in huis hebben genomen. Sommige joodse onderduikers zijn verraden door mensen uit de buurt. Je kon daar geld mee verdienen: 7 gulden 50 per persoon. Vóór de oorlog is er in Borne een grote joodse gemeenschap. Ze hebben een synagoge aan de Ennekerdijk 17. Al in januari 1941 geeft de bezetter de burgemeester het bevel om een lijst

Plaatje 118. Izak Silversmit verkoopt textiel en is later koster van de synagoge. Hij is al 90 jaar oud als hij in 1943 wordt vermoord in het vernietigingskamp Sobibor in Oost-Polen. Zijn vrouw Betty hoeft dat gelukkig niet meer mee te maken. Zij is al in 1941 overleden.

te maken van alle joodse inwoners. Op de lijst staan dan 117 namen. Uiteindelijk zijn er 131 joodse mensen vanuit Borne weggevoerd en vernietigingskampen vermoord, de meesten van hen in Auschwitz (59) en Sobibor (51).

Struikelstenen

Voor 74 huizen in de straten van Borne liggen koperen keien in de stoep. De stenen zijn een idee van de Duitse kunstenaar Gunter Demnig. Hij wil de stenen overal in Europa neerleggen. In het Duits heten ze 'Stolpersteine'. Dat is in het Nederlands

Plaatje 119. Struikelsteen voor het huis aan de Watertorenstraat 7, waar Izak Silversmit woonde.

'struikelstenen'. Het zijn kleine monumenten voor de slachtoffers van de nazi's. Het zijn ook tekens van eerbied. Demnig zegt: "Om de steen te kunnen lezen, moet je buigen voor het slachtoffer".

De struikelstenen liggen in de stoep voor de huizen waar joodse mensen hebben gewoond. De allereerste struikelsteen die Demnig in Nederland heeft gelegd, ligt voor het huis aan de Watertorenstraat 7 in Borne. Er staat op "Hier woonde Izak Silversmit, geb. 1852, gedood 1943 in Sobibor".

De bevrijding

Kort na 5 uur in de middag van 3 april 1945 bereiken Engelse soldaten Borne vanuit Hengelo. De naam van hun legereenheid heet het Dorset Regiment. Het Dorsetplein is naar hen genoemd. Het duurt nog tot 9 uur in de avond tot alle Duitse troepen uit het dorp verdwenen zijn. Er worden 60 Duitsers gevangen genomen.

Voor Bornerbroek komt de bevrijding pas vijf dagen later. De weg tussen Delden en Almelo wordt nog voortdurend beschoten door fanatieke Duitse soldaten. Ze hebben zich verschanst achter het Twentekanaal. Tot en met 8 april heeft Bornerbroek in de

Plaatje 120. Op 3 april 1945 is Borne bevrijd door het Engelse Dorset regiment. Deze Engelse tank staat aan het begin van de Oude Almeloseweg. Alle kinderen uit de buurt hebben een plaatsje op de tank gevonden.

vuurlinie gelegen. Onder de bevolking zijn twee doden gevallen. Meer dan 30 boerderijen zijn totaal vernield en veel huizen lopen schade op door de beschietingen.

Op het kaartje op bladzijde 91 is de plaats van de tank op de foto aangegeven met 27a, het monument aan de Mekkelhorstweg met 27b, het huis van Izak Silversmit met 27c.

Kaartjes Borne, Zenderen en Hertme

Wat betekenen de letters en cijfers op de kaartjes op bladzijde 91 en 92?

De verhalen in dit boekje gaan over allerlei plekken en gebouwen. Op twee landkaartjes kun je zien waar die plekken en gebouwen zijn. Ze zijn aangegeven met cijfers en letters. Er zijn twee kaartjes: één van Borne en één van Zenderen en Hertme samen. Bij elk kaartje hoort een lijstje met plekken en gebouwen. Het lijkt een beetje moeilijk, maar dat valt wel mee. Bijvoorbeeld nummer 16 op het kaartje van Borne is het Bussemakerhuis aan de Ennekerdijk. En 16 is ook het nummer van het verhaal waarin je meer kunt lezen over het Bussemakerhuis.

Een ander voorbeeld is nummer 18d van het Witte Huis, waar vroeger de familie Spanjaard woonde. Over Spanjaard kun je meer lezen in verhaal nummer 18. Er zijn in Borne een heleboel plekken die met Spanjaard te maken hebben. Om ze uit elkaar te houden, hebben ze de nummers 18a, 18b, 18c, enzovoort, gekregen.

Sommige gebouwen hebben alleen een hoofdletter. Dat zijn de gebouwen die met een godsdienst te maken hebben. Bijvoorbeeld A is de Oude Kerk bij de Pellenhof. B zijn de klopjeshuizen aan de Koppelsbrink. In verhaal 11 kun je meer lezen over alle soorten geloven die er vroeger in Borne waren. Sommige gebouwen komen ook in andere verhalen voor. In de lijstjes kun je vinden in welke verhalen.

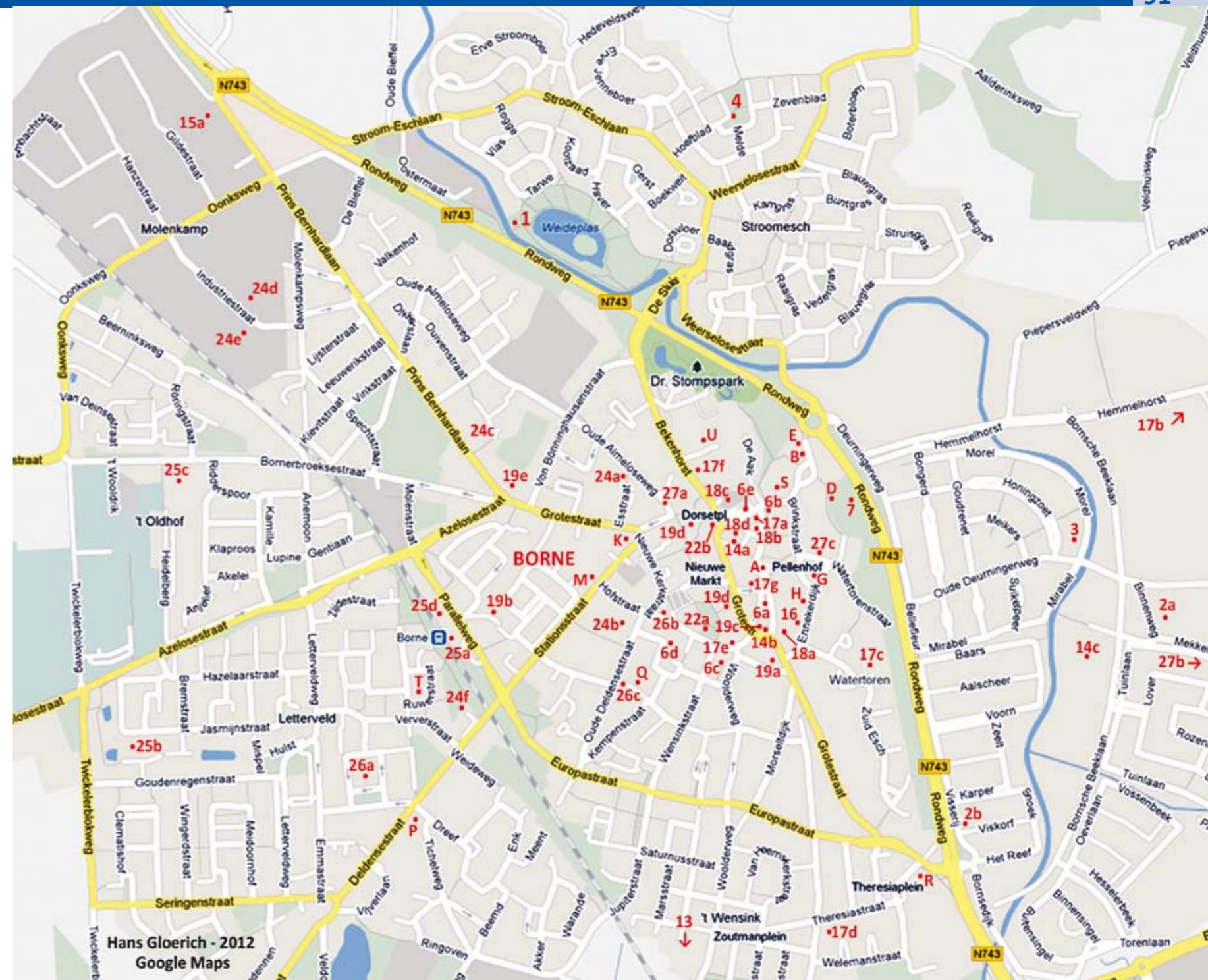
De nummers op het kaartje van Borne op bladzijde 91

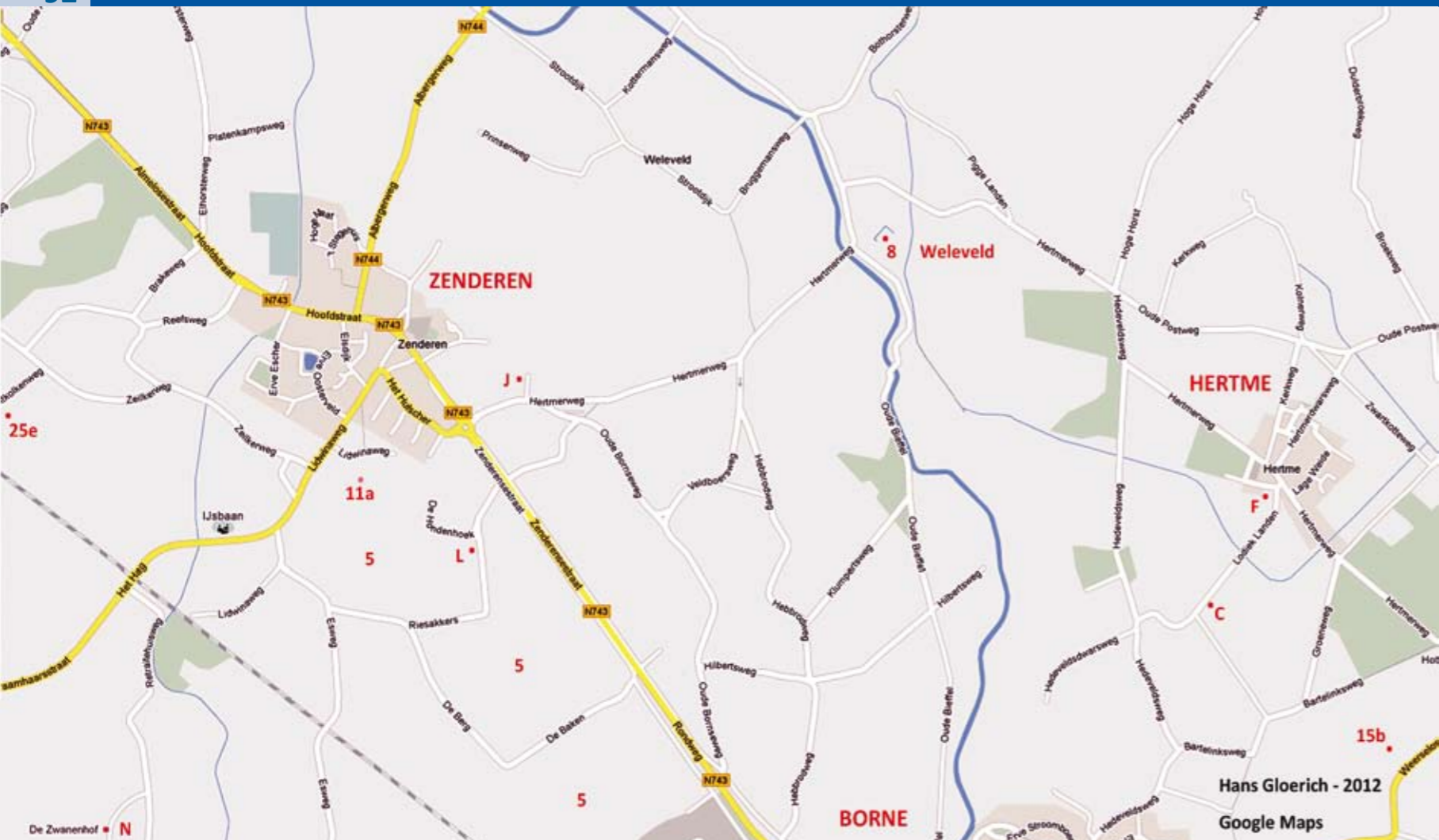
- 1 Stroom-Esch, wolharige mammoet (ca. 34.000 jaar geleden)
- 2a Grutterskamp, boerderijen (van 800 voor Chr. tot 450 na Chr.)
- 2b Zuid-Esch, boerderijen (van 50 voor Chr. tot 50 na Chr.)
- 3 De Aakamp, lavez-beker (ca. 0 tot 300 na Chr.)
- 4 Hoefblad, nederzetting en graf Karolingische ruiter (ca. 800 na Chr.)
- 5 Zenderse Es (ca. 1000 na Chr.)
- 6a De Horst, Borg van Borne (ca. 900 na Chr.)
- 6b Marktstraat, watermolen (ca. 1500?)
- 6c Aanslagweg, bleekweiden (ca. 1650?)
- 6d De Bleek, bleekweiden (ca. 1650?)
- 6e Markstraat, haventje (tot ca. 1900)
- 7 Meijershof, Hof te Borne (13de eeuw?)
- 13 Buren, Burenweg/Veldweg, landweer (ca. 1600)
- 14a Potkampstraat, grutterij Ten Cate (vanaf 1744)
- 14b Grotestraat/Abraham ten Catestraat, rijstpellerij Ten Cate
- 14c Bornsche Beeklaan/Mekkelhorstweg (Bongerd), grutterij Ten Cate (tot 1744)
- 15a Prins Bernhardlaan, erve Hesselink (voor 1774)
- 16 Ennekerdijk 11, Bussemakerhuis (voor 1655 en 1779)
- 17a Oude Kerkstraat 27, huis van dokter Schoemaker
- 17b Hemmelhorst 10, buitenhuis van dokter Schoemaker met vijver
- 17c Watertoren, watertoren
- 17d Hoek Oude Hengeloseweg/Theresiastraat, gashouder
- 17e Hoek Aanslagweg/Ziekenhuisstraat, ziekenhuisje (1876)
- 17f Bekenhorst, ziekenhuisje (1901-1914)
- 17g Pietmanskolkstraat (school), noodziekenhuis (1945)

- 18a Abraham ten Catestraat 25, cichoreifabriek Ten Cate (1820-1946)
- 18b Oude Kerkstraat 25, cichoreifabriek Tusveld en Siemerink (1825-1947)
- 18c Hoek Bekenhorst/Marktstraat, cichoreifabriek Fischer (1844-1918)
- 18d Marktstraat, tegenover Bekenhorst, cichoreifabriek Van Cleeff (1857-1891)
- 19a Aanslagweg, eerste weverij van Spanjaard (ca. 1828-1865)
- 19b Stationsstraat/Parallelweg/Azelosestraat, textielabriek Spanjaard (1865-1971)
- 19c Grotestraat 120-122, Spanjaardshuis, woonhuis Spanjaard (1865)
- 19d Grotestraat 167, Villa Elisabeth, woonhuis Spanjaard (1895), gemeentehuis (1930-88)
- 19e Grotestraat 262, het Witte Huis, woonhuis Spanjaard (1873)
- 22a Aanslagweg, de feestweide in 1863 bij boerderij Scholten (Wensink)
- 22b Markt of Dorsetplein, gemeentehuis van Borne (1860-1930)
- 24a Oude Almloseweg, Spanjaard en fabriek Stork & Meiling (voor 1868)
- 24b Oude Deldensestraat 2, elektriciteitscentrale van Hofstede Crull (1896)
- 24c Prins Bernhardlaan 4-8, metaalgietery van Willem Aal (1910)
- 24d Industriestraat 6, Jonge Poerink Coveyors
- 24e Industriestraat 5, Bons & Evers
- 24f Twijnerstraat, machinefabriek Ledeboer
- 25a Parallelweg, station Nederlandse Spoorwegen (1865)
- 25b Hazelaarstraat, grindgat en zwembad Greentenkoel (1865)
- 25c Bornebroeksestraat, zwembad Heidelberg (1928)
- 25d Parallelweg, voormalige opslagplaatsen voor steenkool
- 26a Spanjaardsplein, arbeiderswoningen, bombardement (26 juli 1942)
- 26b De Bleek, bombardement (20 januari 1943)
- 26c Wensinkstraat/Oude Deldensestraat, bombardement (28 februari 1943)
- 27a Oude Almloseweg 2, Engelse tank (april 1945)
- 27b Mekkelhorstweg, oorlogsmonument
- 27c Watertorenstraat 7, de Stolperstein voor Izak Zilvermit

De religieuze gebouwen in Borne

- A Oude Kerkstraat 2, protestantse Stephanuskerk of Oude Kerk (1482) - verhaal 9 en 10
- B Koppelsbrink 32-34, klopjeswoningen (ca. 1650) - verhaal 12
- D Meijershof, klopjeswoning Meijersklop (ca. 1760) - verhaal 12
- E Koppelsbrink, naast nr. 30, voormalige katholieke Stephanuskerk (1785-1889)
- G Ennekerdijk 27, doopsgezinde vermaning (1824) - verhaal 16
- H Ennekerdijk 17, synagoge (1843) - verhaal 27
- K Grotestraat 207, katholieke Stephanuskerk (1888)
- M Stationsstraat 5, katholiek Johannesgesticht (1894) - verhaal 23
- P Deldensestraat 76, de protestantse Nieuwe Kerk (1930)
- Q Schaepmanstraat 24, voormalige gereformeerde kerk (1930)
- R Grotestraat 23, katholieke Theresiakerk (1930)
- S Tussen de Koppelsbrink en De Aak, de Mariakapel (1957)
- T Twijnerstraat 6, 1958 - het Baptistenkerkje 6 (1958 en 1979)
- U 't Dijkhuis 1, oecumenische kapel in het zorgcentrum (2005)

De nummers op het kaartje hierboven

- 5 Zenderse Es (ca. 1000 na Chr.)
- 8 Weleveld, havezate (1300-1804)
- 11a Doopsgezinde schuilkerk De Paaschen (ca. 1700)
- 15b Hertme, Weerselosestraat 301, erve Bartelink, het Juffershuis (18e eeuw)
- 25e Zenderen, Grintkolkenweg, grindgat en zwembad (1865)

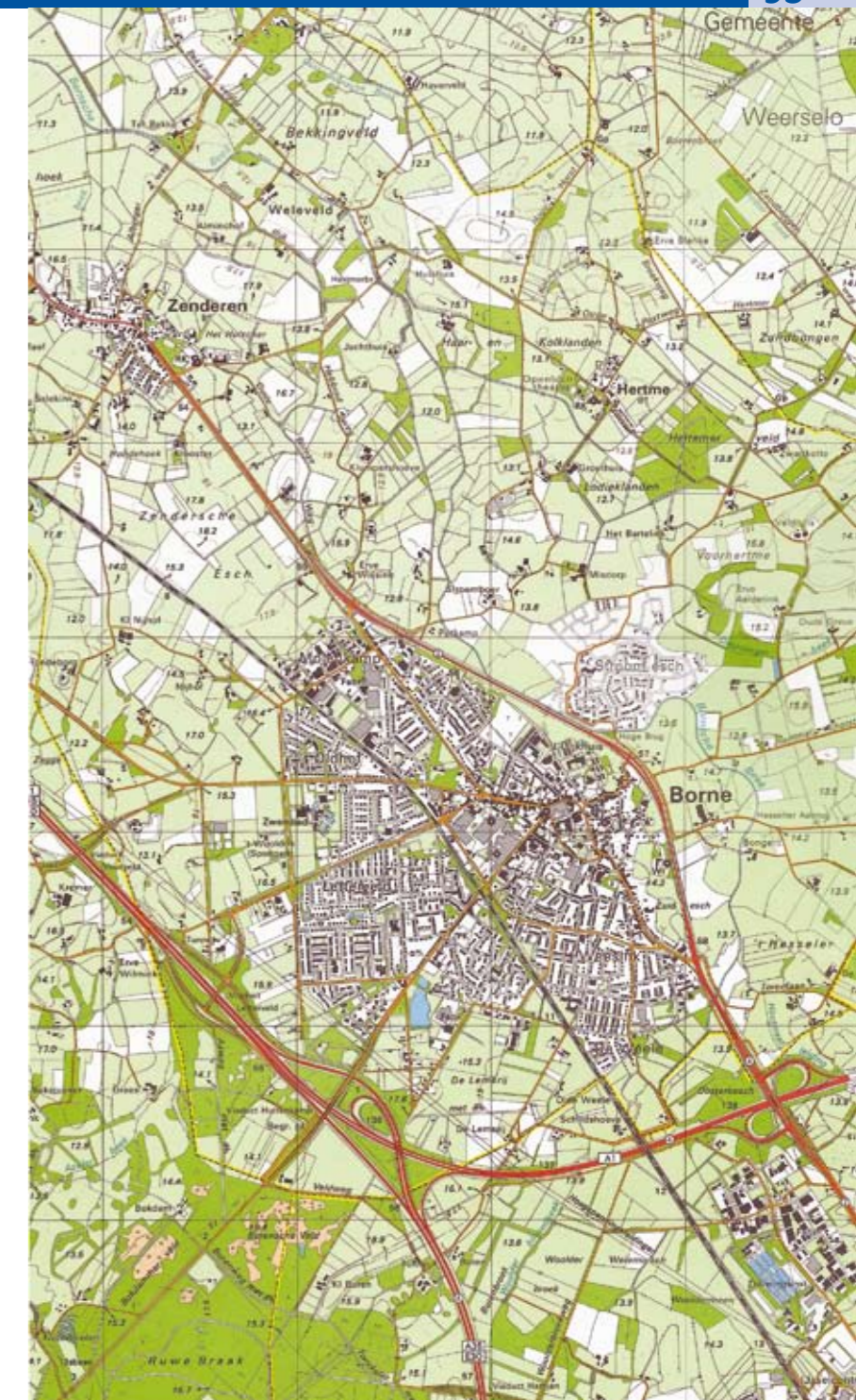
De religieuze gebouwen in Zenderen en Hertme op het kaartje hierboven

- C Lodieklanden, Hertme, katholieke schuilkerk (het Spookhuis)
- F De Kolk, Hertme, katholieke Stephanuskerk (1801 en 1903)
- J Zenderen, Hertmerweg, klooster paters karmelieten (1855, kerk 1882) - verhaal 21
- L Zenderen, Carmelitesseweg, klooster zusters karmelietessen (1889) - verhaal 21
- N Zenderen, Retraitehuisweg, Retraitehuis/De Zwanenhof (1927) - verhaal 23

Hans Gloerich - 2012
Google Maps

1890

Borne en omgeving

1990

Verantwoording van de illustraties

Akkerman, H. - 2, 3 (bew. H. Gloerich)
 Bons & Evers - 107
 Broeke, Peter van den - 6
 Brouwer, Kees de - 13
 David, Jacques-Louis - 94
 Emmens, K. - 38 (bew. H. Gloerich)
 Gemeentearchief Borne - 27, 29, 46, 60, 61, 64, 65, 75, 77, 78, 79, 83, 91, 92, 93, 99, 100, 101, 104, 109, 110, 111, 113, 114, 120
 Gerritsen, Barend - 89
 Getkate, Ine - 30, 119
 Gloerich, Hans - omslag, 21, 25, 26, 31, 48, 49, 51, 52, 53, 68, 70, 71, 86, 112
 Gogh, Vincent van - 58
 Google Maps - blz. 91, blz. 92 (bew. H. Gloerich)
 Groenman-van Waateringe, Willy - 10
 Grootenboer, Jaap - 1, 5, 8, 9, 16, 17, 18, 20, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 54, 39, 85, 118
 Grootenboer, Ruud - 14
 Harten, Benedict van - 56 (bew. H. Gloerich)
 Heemkundevereniging Hertme - 69
 Historisch Centrum Overijssel - 28
 Hobbema, Meindert - 67
 Hulshoff, A.L. - 81

Jetses, Cornelis - 22, 23, 24
 Koptisch Orthodoxe Kerk - 37
 Kwint, E. - titelblad (bew. H. Gloerich), 32, 33, 34, 35, 36
 Leuwerink, Hans - 11
 Louw, P.H. - 72
 Morselt, Frans - 106
 Mulders-Gordijn, Annemie - 12, 57, 63 (foto), 66, 116
 Museum Bussemakerhuis - 73
 N.S. Archief Utrecht (HUA) - 108
 Özöcal, Hülya - 4
 Protestantse Gemeente Borne - 50
 Scholten, Patty - 76
 Stichting Heemkunde Denekamp - 7, 90 (bew. H. Gloerich)
 Tenax Veghel, Beeldengietery - 63 (beeldje)
 Thiehatten, Martin - 82
 Thije, Henk ten - 87, 88
 Tibbe, Johan - 98
 Tuik, Jaap - 103
 Uitgeverij Robas Productions - blz. 94 (links)
 Vaalt, Gerard - 105
 Verzetsmuseum Amsterdam - 117
 Wikipedia, 15, 40, 55, 59, 62, 74, 80, 84, 95, 96, 97, 102, 115
 Wilson, Kelvin - 19
 Wolters Noordhoff - blz. 94 (rechts)

Sponsors

Deze schoolcanon *Borne bij de tijd* voor de basisscholen van Borne e.o. kon worden gerealiseerd mede dankzij een aantal ruimhartige financiële bijdragen.

De Heemkundevereniging Bussemakerhuis Borne is haar sponsors hiervoor zeer erkentelijk, met name:

Gemeente Borne / Provincie Overijssel
 Cultuurparticipatieprogramma 'Overal!Overijssel'
 (Cultuurarrangementgelden 2009-2012)

Rabobank Midden Twente

Colofon

Auteur: Hans Gloerich (© 2012)
Illustraties: Anja Tanke, Hans Gloerich
Redactie: Moniek Warmer / Warmer Educatief
Ontwerp voor Kunst en Cultuur, Arnhem
Adviezen: Annemie Mulders, Trees Gloerich,
Martin Thiehatten, Tonny Vrijkorte,
Jaap Grootenboer, Jan Deckwitz
Coördinatie: Henk Westerik
Gedicht: Lejo van Kuijeren (bij Spanjaard)
Vormgeving: Harry Faber (binnenwerk) / Hans Gloerich (omslag)
Realisatie: Uitgeverij Smit van 1876 / Publishers Services

Uitgave: Dit is een uitgave ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan in 2012 van de Heemkundevereniging Bussemakerhuis Borne, in samenwerking met NV Uitgeverij Smit van 1876 Venlo/Hengelo

ISBN/EAN: 978-90-6289-654-7
NUR-code: 521 (Regionale cultuur)

De Heemkundevereniging heeft er naar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degene die desondanks meent rechten te kunnen doen gelden, kan zich alsnog tot de Heemkundevereniging wenden.

Contact: info@heemkundeborne.nl
Website: www.heemkundeborne.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, internet, email of in enige andere vorm of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.